

مقالات

بنو عبد مناف عظیم ترین خاندان رسالت

از پروفیسر ڈاکٹر محمد حسین منظر صدیقی، علی گڑھ

”عربوں کا خاندانی عصبیت اور قبائلی رقابت و کشمکش کا انکار بد اہمت کا انکار ہے، بنو ہاشم اور بنو امیہ کی رقابت اور کشمکش چاہے اس شدت کی نہ رہی ہو جو تاریخ و سیر کی کتابوں سے معلوم ہوتی ہے اور جس کا اصل سبب ایک خاص نقطہ نظر کا غلبہ اور ہمہ گیر اثر ہے تاہم اس کو سترہا پا افسانہ اور بے بنیاد قرار دینا بھی انتہا پسندی سے خالی نہیں ہے اس مضمون میں اسی کی جھلک پائی جاتی ہے اور اس کے نتیجے میں عام مورخین اور باب سیر پر جاویدجا رد دیکھ کی گئی ہے“ (معارف)

رسولوں اور نبیوں کو عظیم ترین خانوادوں میں پیدا کرنا سنت الہی رہی ہے بلکہ تاکہ یہ بھی ان کی رسالت و نبوت کی ایک واضح اور صریح دلیل بن جائے مگر یہ دنیاوی شرف اور خاندانی جاہ محض پیدائش و ولادت کی دین نہیں بلکہ عظیم خانوادوں کے کمالات و اوصاف کا عطیہ ہوتا ہے۔ دوسری طرف خاندان رسالت و نبوت کو شرف و جاہ اصلاً رسول محترم اور نبی مکرم کے وجود مسعود سے ملتا ہے۔ خاندان بنو عبد مناف کو تمام جاہ و اقتدار انہی دونوں اقدار و اوصاف نے بخشا تھا، چونکہ سیرت نگاروں نے خاندان بنو عبد مناف سے کما حقہ اعتنا نہیں کیا ہے، اس لیے سیرت نبوی کے تعلق سے اس خاندان ذی وقار کے بارے میں ضروری معلومات فراہم کرنا ضروری معلوم ہوتا ہے۔

متحدہ خاندان کی سند | خاندان عبد مناف کی عظمت و اہمیت سے واقفیت کے لیے قبیلہ قریش میں اس کے صحیح مقام و محل کو سمجھنا بھی ضروری ہے۔ حافظ ابن کثیر نے نسب قریش کے ماہر حافظ ابن عبد البر قرطبی کے حوالہ سے ایک روایت نقل کی ہے کہ "خاندان بنو عبد المطلب رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم کا کنہ (قبیلہ) تھا، بنو ہاشم آپ کا خاندان (فخذ) تھا جبکہ بنو عبد مناف آپ کا خالوادہ (بطن) تھا اور قریش آپ کا بڑا قبیلہ (عمارۃ) اور بنو کنانہ آپ کا قبیلہ (قبیلہ) اور مضر آپ کی شاخ (شعبہ) تھا۔ اس کی تائید حضرت ابن عباس کی سند پر مروی ایک اور ماہر انساب سعید بن یحییٰ اموی کی بیان کردہ روایت سے بھی ہوتی ہے کہ قبیلہ کنندہ کے حشیش نامی ایک شخص نے جب بنو عبد مناف کو کنندہ کا جزو قرار دیا تو آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا کہ "ہم بنو النضر بن کنانہ ہیں۔" حافظ ابن کثیر نے اس سند سے اس روایت کو ضعیف / غریب کہا ہے کہ اس کا ایک راوی کلبی ضعیف ہے، تاہم یہ واقعہ اپنی جگہ صحیح ہے کہ قریش نضر بن کنانہ کی ہی اولاد تھے یہ

نسبی تعلق | ماہرین انساب کا اس پر اتفاق ہے کہ رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم حضرت ابراہیم کی اسماعیلی نسل میں مضر کے شعب اور نضر بن کنانہ کے قبیلہ سے تھے۔ اختلاف صرف اس میں ہے کہ عدنان سے اوپر حضرات اسمعیل و ابراہیم علیہما السلام تک کتنی پشتیں اور ان کے کیا نام تھے۔ عدنان پر بھی اتفاق ہے کہ وہ حضرت اسمعیل علیہ السلام کی نسل میں تھے۔ صحیح بخاری اور دوسری تمام کتب حدیث و سیرت کے مطابق عدنان کی اکیسویں پشت میں رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم تھے اور عبد مناف سترہویں پشت میں۔ پشتوں کا نزولی نام و ترتیب یوں ہے :

عدنان (۱) معد (۲) نزار (۳) مضر (۴) الیاس (۵) مدرکہ (۶) خزیمہ (۷) کنانہ

(۸) نضر (۹) اک (۱۰) نضر (۱۱) غالب (۱۲) لوی (۱۳) کعب (۱۴) مرہ (۱۵) کلاب (۱۶) قصی (۱۷) عبد مناف (۱۸) ہاشم (۱۹) عبد المطلب (۲۰) عبد اللہ (۲۱) محمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بہ اختلاف روایات گیارہویں جد امجد نضر یا تیرہویں نضر کو قریش کا لقب ملا تھا کہ انہوں نے اپنے خاندانوں کو متحد و منظم کیا تھا، اس سے قبل وہ متحدہ طور سے بنو نضر یا بنو نضر کہلاتے تھے۔ اسی طرح عدنان کے پڑپوتے مضر کا اصل نام عمرو اور ابو الیاس کینت تھی اور مضر ان کا لقب تھا۔ جبکہ عبد مناف کے والد ماجد کا نام قصی تھا لیکن بعض روایات سے معلوم ہوتا ہے کہ ان کا نام زید تھا اور ان کو قبائل قریش کو اکٹھا اور مجتمع کرنے کے سبب "مجمع" (جمع کرنے والا) اور قریش ثانی بھی کہا جاتا ہے یہ

بنو عبد مناف کا عروج | رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم کے نسب مبارک اور شجرہ طیبہ کے لحاظ سے

خاندان عدنان میں صرف براہ راست اجداد امجاد کے اسمائے گرامی کا ذکر آیا ہے۔ ظاہر ہے کہ ان میں سے ہر ایک پشت میں مختلف اولادیں تھیں جن سے ان کی نسلیں مختلف ادوار میں چلتی رہیں۔ دوسروں سے قطع نظر خاندان عبد مناف کے لحاظ سے قصی بن کلاب کی اولاد کا ذکر کرنا ضروری معلوم ہوتا ہے کہ وہ اس خاندان کے قریب ترین مورث اعلیٰ تھے۔ ماہرین نسب کے مطابق ان کی چودہ دوروں میں دو درخیزوں تنہا دربرہ کے علاوہ چار فرزند تھے۔ عبدالدار عبد مناف، عبدالعزیٰ اور عبد قصی۔ عام طور سے سیرت نگاروں اور تذکرہ نویسوں نے ابن اسحق و ابن ہشام کی نقل کردہ روایت تسلیم کر لی ہے کہ قصی بن کلاب نے مرتے وقت حرم محترم کے تمام مناصب سب سے بڑے بیٹے عبدالدار کو دیے، اگرچہ وہ سب بھائیوں میں ناقابل تھے لیکن قصی کے بعد قریش کی ریاست عبد مناف نے حاصل کی... عبد مناف کے چھ بیٹے تھے۔ ان میں سے ہاشم نہایت صاحبِ صولت اور با اثر تھے، انہوں نے

بھائیوں کو اس بات پر آمادہ کیا کہ حرم کے مناصب جو عبدالدار کو دیے گئے واپس لے لیے جائیں، وہ لوگ اس منصب عظیم کے قابل نہیں۔ عبدالدار کے خاندان نے انکار کیا اور جنگ کی تیاریاں شروع کیں۔ بالآخر اس پر صلح ہو گئی کہ عبدالدار سے سقایہ اور رفادہ واپس لے کر ہاشم کو دے دیا۔ اس روایت کے مطابق خاندان بنو عبد مناف کی ابتدا یہیں سے ہوئی۔

متعدد وجوہ سے مذکورہ بالا روایت کے بالمقابل مورخ مکہ معظمہ ازرقی کی بیان کردہ روایت زیادہ صحیح معلوم ہوتی ہے، جس کے مطابق قصی بن کلاب نے مرتے وقت اپنے چھ مناصب میں سے تین عبدالدار کو اور تین عبد مناف کو دیے تھے اور باقی دو فرزندوں کو ان کی نااہلی کے سبب محروم رکھا تھا: عبدالدار کو حجابہ ندوہ اور لواز کے اور عبد مناف کو قیادہ رفادہ اور سقایہ کے مناصب دیے گئے تھے۔ عبد مناف کے پانچ فرزندوں میں سے عبد شمس، ہاشم، مطلب اور نوفل بہت ممتاز و مشہور ہوئے اور ان کے خاندان بھی خوب پھلے پھولے، بقیہ ایک فرزند ابو عمرو بن عبد مناف کا تذکرہ کم ملتا ہے، غالباً ان کو کی اور قریشی سیاست و سماج میں کوئی قابل ذکر مقام نہیں حاصل ہو سکا۔

ازرقی کی بیان کردہ روایت کو نظر انداز کرنے کی سب سے بڑی وجہ یہ معلوم ہوتی ہے کہ اس سے اموی مخالف مورخین اور راویوں کی وہ روایت مجروح ہو جاتی ہے جس کی بنا پر وہ بنو ہاشم اور بنو امیہ کے درمیان ازلی وابدی رقابت و عداوت کا افسانہ بڑے زور و شور اور طعناً سے سناتے اور بیان کرتے ہیں ایک اور ذیلی وجہ یہ بھی ہو سکتی ہے کہ خاندان بن عبد مناف کے ایک متحدہ خاندان قریش ہونے کی

حقیقت قبائلی منافرت پسند کرنے والوں کو قبول نہیں، غرض جاہلی عرب نبوی عہد اور اسلامی خلافت کی تاریخی شہادتوں اور متعدد احادیث نبوی سے ثابت ہوتا ہے کہ خاندان بنو عبد مناف متعدد ذیلی گھرانوں میں تقسیم ہونے کے باوجود مدتوں ایک متحدہ خاندان کی طرح کام کرتا رہا، اگرچہ بعض امور و مسائل پر ان میں اندرونی اختلافات بھی تھے لیکن وہ بھائیوں کے اختلافات تھے نہ کہ دشمنوں اور رقیبوں کے۔

مکہ میں عبد مناف کی حیثیت | ازرقی اور ابن اسحاق وغیرہ متعدد سیرت نگاروں کی روایات سے واضح ہوتا ہے کہ قصی کے بعد ان کے فرزند عبد مناف اور ان کے بعد ان کے چار فرزندوں نے بالخصوص کی معاشرت اور قریشی معیشت میں اپنا ایک خاص درجہ بنایا جس کے سبب نہ صرف خاندان عبد مناف بطور ایک متحدہ خاندان ابھرا اور ممتاز ہوا بلکہ اس نے پہلی بار قریش کو یہ افتخار بخشا کہ عربوں نے ان جیسا بر دبار، فیاض، عقلمند اور خوبصورت خانوادہ نہ دیکھا تھا، ان کی حیثیت آسمان پر یکشاں جیسی تھی، ان کے امتیاز و اختصاص کا اولین سبب یہی تھا کہ حرم مکہ اور شہر الہی کے عظیم ترین مناصب میں سے تقریباً نصف ان کے متحدہ خاندان میں تھے جبکہ بقیہ نصف مناصب میں بنو خزوم، بنو تیم، بنو عدی، بنو جحج، بنو سہم اور بنو اسد برابر کے شریک و سهم تھے۔ مناصب کی تاریخ میں عام طور سے سیرت نگاروں نے قیادہ (جنگی کمان و فوجی قیادت) کے منصب دار خاندان بنو عبد شمس اور بنو امیہ کو نظر انداز کیا ہے۔

مناصب ریاست کی اصل تقسیم ازرقی کے مطابق یہ تھی کہ عبد مناف کے چھ مناصب میں سے تین عبدالدار کو ملے تھے اور تین عبد مناف کو۔ ان کے بعد یہ مناصب ان کے فرزندوں میں تقسیم ہوئے اور اس کے مطابق عبد مناف کے دو فرزندوں عبد شمس کو قیادہ اور ہاشم کو سقایہ اور رفادہ ملے جبکہ حجابہ لوا اور ندوہ خاندان عبدالدار کی مختل شاخوں میں نسل بعد

نسل رہے ہاشم کے بعد سقایہ اور رفاہہ عبد المطلب بن ہاشم کو ملے اور قیادہ عبد شمس کے ہوں ان کے فرزند اکبر امیہ کو اور پھر امیہ کے فرزند اکبر حرب کو ملا اور ان سے ابوسفیان اموی کو جو عبد نبوی میں اس کے آخری منصب دار تھے جبکہ عبد المطلب کی وفات کے بعد سقایہ تو بنو ہاشم میں ابوطالب کو اور پھر ان سے عباس کو ملا اور رفاہہ عبد المطلب کو ملا اور ان سے بنو نوفل کے خاندان میں منتقل ہوا، اس سے ظاہر ہوتا ہے کہ یہ تمام مناصب متحدہ خاندان بنی عبد مناف ہی میں رہے جو ان کے امتیاز و تفوق کی دلیل ہے اس کا ایک مزید ثبوت قصہ زہرہ دایمہ سے بھی ملتا ہے، بنو زہرہ کے شیخ نے امیہ بن عبد شمس کو اپنے علاقہ سے گزرنے سے منع کیا اور وہ جب نہ مانے تو زخمی کر دیا جس پر بنو عبد مناف غصہ ہو گئے اور انہوں نے بنو زہرہ کو مکہ سے نکال دینے کا حکم دیا جسے بعد میں دوسروں کی کوشش سے واپس لیا گیا۔

معاشرتی مرتبہ | عبد جاہلی کے دوسرے اہم واقعات میں سے ایک ہاشم بن عبد مناف کی شادی کا واقعہ بھی ہے۔ ابن سعد کی بیان کردہ ایک روایت کے مطابق مدینہ منورہ کے قبیلہ خزرج کے خاندان بنو عدی بن نجار کی ایک دختر نیک اختر سلی بنت عمرو سے ہاشم کی شادی میں خاندان مخزوم اور خاندان بنو سلمہ کے علاوہ خاندان بنو عبد مناف کے اہم اشخاص شامل تھے، ان سب اکابر قریش کی تعداد چالیس تھی، اس روایت میں دوسرے قریشی خاندانوں کے ساتھ "بنو عبد مناف" کا ذکر بطور ایک متحدہ خاندان کیا گیا ہے، حلف الفضول کے ذکر میں زبیر بن عبد المطلب ہاشمی اور دوسرے اکابر کی شرکت کے لیے بھی بنو عبد مناف کا ذکر بطور متحدہ خاندان ایک سے زیادہ جگہ آیا ہے۔ اسی طرح خود ابن اسحق اور ابن ہشام نے اور ان کے علاوہ بلاذری وغیرہ سیرت نگاروں نے قریش کی تعمیر کعبہ کے ضمن میں اس کا ذکر ایک متحدہ بزرگ تر خاندان کی حیثیت سے کیا ہے کہ قریش نے جب تعمیر نو کا فیصلہ کیا تو خانہ کعبہ کے مختلف حصوں کو قریش کے

مختلف خاندانوں میں تقسیم کر دیا کہ وہ اپنے اپنے مفوضہ حصہ کی تعمیر کریں چنانچہ "بنو عبد مناف" اور بنو زہرہ کو جو حصہ بیت اللہ دیا گیا تھا وہ اس کے دروازے کے رخ پر رکن حجر سے رکن اسود تک تھا اور جس میں باب کعبہ بھی شامل تھا۔ ابن ہشام کے محشی نے مزید اضافہ کیا ہے کہ "بنو عبد مناف" کے ناحیہ زوایا اور حصہ میں عتبہ بن ربیعہ عبد شمس بھی تھے اور یہ تعمیر نو ہجرت نبویؐ سے اٹھارہ سال قبل پوری ہوئی تھی۔ ابن حبیب بغدادی نے بنو مخزوم کے سردار فاکہ بن مغیرہ سے انہی عتبہ بن ربیعہ مخزومی سے مفاخرہ کیا تو عتبہ کے بارے میں لکھا کہ "عتبہ بنو عبد مناف کی ایک جماعت کے ساتھ نکلتے تھے انکی دختر ہندا اور دوسری عورتیں بھی تھیں (مفاخرہ کے لیے) اسی طرح معرکہ المثل کے ذکر میں عتبہ بن ربیعہ کے ساتھ ان کے بھائی شیبہ کو بھی دوسرے "عبد مناف" کے اکابر کے ساتھ شمار کیا، حضرت عمرؓ نے اپنے خاندان بنو عدی کے ایک فرد کے قتل کے سلسلہ میں انہی عتبہ بن ربیعہ سے قصاص و انتقام کے لیے فریاد کی تھی کہ وہ شیخ بنی عبد مناف ہونے کے ساتھ ساتھ شیخ قریش بھی تھے۔

بنو عبد مناف اور چاہ زمزم | اس سے زیادہ واضح اور صریح ابن اسحاق کی وہ روایت ہے جس کے مطابق عبد المطلب ہاشمی نے جب چاہ زمزم کی بازیافت نو کر کے شہر الہی کے تمام دوسرے کنوؤں پر اس کی گندہ فضیلت قائم اور وہ کھوئی ہوئی عزت بحال کر دی جو اس ہمیشہ سے حاصل رہی تھی تو اس کا رنامہ پر "بنو عبد مناف" نے تمام قریش اور سارے عرب کے سامنے اپنے افتخار کا اظہار کیا۔ مسافر بن ابی عمر و اموی جو عبد مناف کے ایک سگڑ پوتے (بن امیہ بن عبد شمس بن عبد مناف) تھے نے اپنے اشعار میں سقایہ و رفاہہ کی ولایت منصبی عوام و حجاج کرام کی خدمت رفاہی اور چاہ زمزم کی دوبارہ بحالی کے حوالہ سے قریش پر فخر کیا، کیونکہ بنو عبد مناف ایک متحدہ خاندان والے تھے (و انسا کان بنو عبد

مناف اہل بیت واحد) اور ان میں سے بعض کا شرف و مقام دوسروں کا بھی تھا، جس طرح ان میں سے بعض کا فضل و وقار سب کے لیے تھا، ابن اسحق نے ان کے پانچ اشعار کا بھی ذکر کیا ہے جبکہ ابن ہشام نے اضافہ کیا ہے کہ یہ اشعار ان کے ایک قصیدے کے ہیں اور پھر حضرت بن غنم علوی کے دو شعر بھی نقل کیے ہیں جن میں خاندان ہاشم و عبد مناف کا ذکر خیر کیا ہے بغدادی نے کئی منافرات کا ذکر کیا ہے جن میں "بنو عبد مناف" نے ہمیشہ دوسرے خاندانوں کے مقابلہ میں ایک متحدہ خاندان ہونے کا ثبوت دیا جیسے بنو مخزوم اور بنو امیہ کا منافرت^{۱۹} عبد المطلب کی وفات پر جو مرثیہ رقم کیے گئے ان میں مطرود بن کعب خزاعی کا مرثیہ ابن اسحق اور بلاذری وغیرہ نے نقل کیا ہے اور بنو عبد مناف کے اصل بانیوں کے انتقال پر مطرود خزاعی نے جو مرثیہ اس سے قبل کہے تھے ان میں بھی ان چاروں کا ذکر بنو عبد مناف کی حیثیت سے کیا ہے اور ان دونوں میں بنو عبد مناف کا ذکر ایک متحدہ خاندان اور عبد المطلب کا اس عظیم تر خاندان کے سردار کی حیثیت سے کیا ہے، جس طرح حرب الفجار کے مختلف معرکوں کے حوالہ سے قائد قریش و کنانہ مطلب بن عبد مناف کا معرکہ یوم نکیف میں اور حرب بن امیہ بن عبد شمس کا ذکر خاندان "بنو عبد مناف" کے سرداروں کی حیثیت سے کیا ہے، مطلب کے بارے میں بغدادی کا بیان ہے کہ اس معرکہ میں لوگوں کے قائد مطلب بن عبد مناف تھے اور ان کے ساتھ "بنو عبد مناف" کے ایک ہزار جنگجو اور اہل بیت تھے اور ان کے حلفاء بھی ان کے ساتھ موجود تھے، ابن اسحق کی روایت میں ہے کہ "عبد المطلب کی وفات کے بعد ریاست و سرداری آپ کی قوم" بنو عبد مناف میں حرب بن امیہ... کے حصہ میں آئی جو عمر میں سب سے بڑا تھا۔ وہ لوگوں کو کھانا کھلاتا تھا اور قبیلے کی خبر گیری کرتا تھا۔...

سادات بنو عبد مناف | خاندان بنی عبد المطلب میں زبیر بن عبد المطلب اور ان کے حقیقی بھائی

ابو طالب اور بعض دوسرے اکابر و اشراف کا ذکر بطور سادات بنی عبد مناف "بڑا فطری اور قابل فہم ہے۔ ہمارے قدیم و جدید سیرت نگار اور سوانح نویس رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم کے "راست خاندان" کے افراد کو سردار و شیخ ہی سمجھے اور سمجھاتے ہیں لیکن یہ بھی ایک ناقابل تردید حقیقت ہے کہ عبد مناف بن قصی کے تمام فرزندوں خاص کر ان کے چاروں اخلاف امجاد عبد شمس و ہاشم اور نوفل و مطلب اور ان کی تمام نسل در نسل اشراف و اکابر کو متحدہ خاندان بنی عبد مناف کا فرد و سردار سمجھا گیا اور نہ صرف اس خاندان عالی شان میں بلکہ دوسرے دوسرے قبائل قریش و عرب میں اسکو ایک متحدہ خاندان ہی سمجھا جاتا رہا اور اسی حیثیت سے حلف الفضول میں قبائل قریش کی شرکت کا ذکر آتا ہے تو بنو عبد مناف میں سے بنو ہاشم اور بنو مطلب کے شامل ہونے کا ذکر کیا جاتا ہے۔ جبکہ بغدادی نے لکھا ہے کہ جب حجاج بن ریاب اسدی/خرنمی مکہ مکرمہ آئے تو انہوں نے بنو اسد بن عبد العزیٰ سے معاہدہ حلف کیا لیکن ان پر جب تنقید ہوئی تو اسے توڑ کر "بنو عبد مناف" سے حلف کا معاہدہ کر لیا۔ بعض راویوں کا یہ گمان بتایا ہے کہ انہوں نے دوسرے بنی عبد مناف کو چھوڑ کر خاص بنو امیہ سے دوستی کی تھی۔

اسلام اور بنو عبد مناف | ظہور اسلام اور نبوت محمد صلی اللہ علیہ وسلم کے بعد خاندان بنو عبد مناف کے متحدہ خاندان قریش ہونے کے حوالے اور زیادہ کثرت سے ملتے ہیں اور ان کا تعلق مکی حیات طیبہ کے مختلف مراحل کے علاوہ مدنی سیرت مبارکہ کے متعدد ادوار سے بھی ہے۔ اولین مسلمانوں میں سے عظیم تر خاندان بنو عبد مناف کے گھرانوں کے متعدد افراد شامل تھے۔ اور ان کا ذکر بنو عبد مناف کے حوالہ سے ہی آتا ہے۔ پھر تین سال کی خفیہ تبلیغ کے بعد جب رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم کو علانیہ تبلیغ اسلام کرنے کا حکم ملا تو آپ نے اپنی بھوپھیوں کے مشورے پر "خاندان بنو عبد مناف" کے چالیس یا پچاس اکابر کو جمع کر کے

اول اول تبلیغ کی کہ اہل خاندان کا پہلا حق تھا اور قریب ترین رشتہ داروں کو انداز کرنا
کا حکم الہی بھی تھا۔ اکثر سیرت نگاروں نے خاص کر متاخر اور جدید سیرت نگاروں نے
خاندان مطلب اور بنو عبدالمطلب کو جمع کرنے کا ذکر کیا ہے، جبکہ قدیم سیرت نگاروں نے
میں "خاندان بنو عبد مناف" کا صریح نام موجود ہے، اسی طرح قریش کو جب دعوت عام
دی تو تمام قبائل کو یکے بعد دیگرے بلایا اور ان میں "بنو عبد مناف" کا خاندان بھی شامل تھا۔
بنو عبد مناف اور قریش | بنو مخزوم کے بدنام ترین و غظیم ترین سردار ابو جہل بنو امیہ کے قائد
شیخ ابوسفیان اور بنو زہرہ کے حلیف سردار اخنس بن شریق ثقفی نے تین راتوں تک الگ
الگ چھپ کر برابر تلاوت نبوی سنی، عبادت نبوی دیکھی اور اسلام و قرآن کی حقانیت سے
متاثر ہوئے اور ہر رات جب ایک دوسرے سے اچانک داپسی میں مڑ بھڑھوتی تو ایک دوسرے
کو لعنت طامت کرنے کے بعد وعدہ دہند بھی کرتے تھے، کہ آئندہ ایسا نہ کریں گے لیکن تین
راتوں تک وہ برابر اعجاز قرآنی اور کشش اسلامی کی طرف بے اختیار کھینچے چلے جاتے تھے بالآخر
تین مسلسل راتوں کی شانہ تلاوت نبوی سننے کے بعد اخنس ثقفی نے ابو جہل مخزومی سے ملاقات
کر کے اس کی رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم کے بارے میں رائے پوچھی، اس نے جو جواب دیا
وہ بہت اہم، دلچسپ اور دل کا چوڑھا ہر کرنے والا ہے، اس نے کہا: "ہم (بنو مخزوم)
اور بنو عبد مناف نے (حصول، شرف کے لیے مسابقت کی، انہوں نے کھلایا تو ہم نے
بھی کھلایا، انہوں نے زادراہ اور سواری فراہم کی تو ہم نے بھی کی، انہوں نے بخشش کی
تو ہم نے بھی کی، یہاں تک کہ جب ہم سواری اور دوڑ میں برابر ہو گئے اور گھوڑ دوڑ کے
گھوڑوں کی مانند برابر دوڑنے لگے تو انہوں نے کہا کہ ہم میں ایک بنی ہے جس کے پاس
آسمان سے وحی آتی ہے تو ہم ایسا (عجوبہ) کہاں سے لائیں؟ اللہ کی قسم! ہم ان پر کبھی بھی

ایمان نہ لائیں گے اور نہ ان کی تصدیق کریں گے۔ ابو جہل کے جواب میں خاندان رسالت کا
نام "بنو عبد مناف" ہے۔ حضرت عمر بن خطاب عدوی کے قبول اسلام کا پس منظر یہ ہے کہ
وہ رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم کو قتل کرنے کے ارادے سے جا رہے تھے کہ راستہ میں ان کے
ایک عزیز حضرت نعیم بن عبد اللہ النخام ملتے ہیں اور کہتے ہیں کہ "عمر تمہارے نفس نے خود
تم کو دھوکہ دیا ہے، کیا تم سمجھتے ہو کہ تم محمد (صلی اللہ علیہ وسلم) کو قتل کر دو گے اور "بنو عبد مناف"
تم کو زمین پر چلنے کے لیے آزاد چھوڑ دیں گے؟" اسی طرح "بنو عبد مناف" اور قریش مکہ کے
نامی گرامی پہلوان رکانہ بن عبد یزید نے جن کا تعلق بنو عبد مناف کے مطلبی گھرانے سے
تھا۔ رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم کو ایک دن کشتی لڑنے کے لیے لٹکارا اور آپ کی فتح/جیت
کو مبارک قرار دیا۔ آپ نے ان کو نہ صرف تین بار یکے بعد دیگرے پچھاڑا بلکہ روایات کے
موجب ایک درخت کو اس کی جگہ سے اپنی طرف بلانے کا معجزہ بھی دکھایا۔ مکانہ عالم حیرانگی
میں اپنی قوم کے پاس گئے اور ان کو مخاطب کر کے کہا: "او بنو عبد مناف! اپنے ساتھی (صحابہ)
کے ذریعہ تمام جہانیاں عالم کو مسحور کر لو کہ اللہ کی قسم میں نے ان سے بڑا ساحر نہیں دیکھا۔ پھر
ان کو سارا ماجرا کہہ سنایا۔ ان دونوں روایتوں میں خاندان رسالت کا نام "بنو عبد مناف"
ہی لیا گیا ہے۔

نبوی شہادت | خود زبان رسالت صلی اللہ علیہ وسلم نے اپنے خاندان کو "بنو عبد مناف"
ہلکے بزرگ تر نام سے متعدد مواقع پر یاد فرمایا ہے، ان میں ایک واقعہ آپ کے پڑوسیوں
اور عزیزوں کے ستانے سے متعلق ہے جن میں خاص کر ابو لہب بن عبدالمطلب ہاشمی اور
عقبہ بن ابی معیط اموی کے نام آتے ہیں۔ جب آپ اپنے گھر سے نکلتے اور گندگی اور غلاظت
سے دوچار ہوتے تو ستانے والوں کو مخاطب کر کے فرماتے: "بنو عبد مناف! یکساں پڑوسی"

پھر گندگی کو اپنے سلتے سے ہٹا کر راستہ سے پرے ڈال دیتے۔ ظاہر ہے کہ آپ کی زندگی تمام دوسرے شواہد سے زیادہ قیمتی ہے۔

بنو عبد مناف اور قریشی مقاطعہ ^{۲۶}مسلمانوں اور رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم کے مقاطعہ کے ضمن میں بھی "بنو عبد مناف" کا واضح ذکر کی جا رہا ہے، حالانکہ اسی خاندان رسالت کے بطون بنو نوفل اور بنو امیہ نے اپنے خاندان اور رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم کا ساتھ نہیں دیا تھا۔ اور بنو ہاشم میں سے ابولہب نے بھی مخالفت کی تھی اور خاندانی روایت اور قبائلی دستور کو توڑا تھا۔ اس سے زیادہ اہم بات یہ ہے کہ مقاطعہ کو منسوخ کرنے کی سعی تبیل غیر خاندانوں کے بعض اہم افراد نے کی تھی۔ ان میں سے اہم ترین شخص ہشام بن عمرو عامری تھے جنھوں نے دوسرے سرداروں کے علاوہ جب بنو نوفل کے سردار مطعم بن عدی سے بات کی تو کہا: "مطعم! کیا تم اس پر راضی ہو گے، ہو کہ" بنو عبد مناف کے دو لطن (بنو ہاشم اور بنو مطلب ہلاک ہو جائیں اور تم ان کی ہلاکت کے گواہ و شاہد بنے رہو اور قریش کی حمایت بیجا کرتے رہو) بنو نوفل کو اس کا احساس تھا اس لیے انھوں نے مقاطعہ کو ختم کر نیکی مساعی بن پنا کردار ادا کیا۔ اسی طرح بنو امیہ اور بنو عبد شمس کو بھی قرابت خاندانی کا لحاظ تھا۔ چنانچہ جب طائف کے سفر سے واپسی پر رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم نے نخلہ میں عبد شمس کے دو عظیم ترین سرداروں عتبہ بن ربیعہ اور ان کے بھائی شیبہ کے باغ میں پناہ لی تو انھوں نے رضی اور پھر مدد رسول صلی اللہ علیہ وسلم کی انگوروں سے ضیافت اسی تعلق و ربط کے سبب کی تھی۔ اور اسی خاندانی عزیز داری کے سبب جب آپ نے بنو نوفل کے سردار اور اپنے چچا مطعم بن عدی سے اس سفر سے واپسی پر مکہ میں قیام کے لیے جوار (پناہ) طلب کی تو انھوں نے نہ صرف فراہم کی بلکہ ہجرت نبوی تک آپ کی مکمل حفاظت و حمایت جاری رکھی۔

طبری نے ابن اسحاق کی روایت نقل کی ہے کہ جب مطعم بن عدی نے رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم کو طائف سے واپسی پر پناہ دیدی اور وہ ان کے فرزند ان گرامی مسجد حرام میں داخل ہوئے تو ابو جہل نے پوچھا کہ صرف پناہ دی ہے یا اتباع بھی کر لی ہے۔ پھر رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم کو دیکھ کر طنز کیا تھا: "بنو عبد مناف! یہ تمہارے بنی ہیں" عتبہ بن ربیعہ کو اس طنز کی خبر ہوئی تو انھوں نے ابو جہل کو سہز نش کرتے ہوئے کہا تھا کہ ہم میں بنی یا بادشاہ ہونے سے کون سی شے مانع ہے؟ رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم نے دونوں کی قبائلی عصبیت کی مذمت کی تھی۔ قریشی عادات اسلام ^{۲۷}حالانکہ اس سے قبل جب ابوطالب ہاشمی زندہ تھے اور رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم کو ان کے سبب بنو ہاشم اور بنو مطلب کی حمایت خاندانی اور حفاظت قبائلی حاصل تھی تو انہی مطعم بن عدی نے رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم اور آپ کے دین کے سبب اپنے خاندان کو چھوڑ دیا تھا، قریش نے جب بار بار رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم کے سلسلہ میں ابوطالب ہاشمی سے ملاقات کرنے اور آپ کی حمایت سے ہاتھ کھینچ لینے کی درخواست میں ناکام رہنے کے بعد آخری تجویز یہ رکھی کہ ابوطالب ہاشمی آپ کے بدلے عمارہ بن ولید مخزومی کو لے لیں اور آپ کو قتل کرنے کے لیے قریش کے حوالہ کر دیں تو ابوطالب ہاشمی نے ان کی تجویز سختی سے مسترد کر دی لیکن جب ان کے خاندانی عزیز مطعم بن عدی نے تجویز قریش کو منصفانہ کہہ کر قبول کرنے کے لیے زور ڈالا تو ابوطالب برداشت نہ کر سکے اور مطعم بن عدی کو مخاطب کر کے تمام بنو عبد مناف کے روایت شکن مخالفوں اور دشمنوں کو شامل کر کے کہا: "مطعم! تم نے اللہ کی قسم میرے ساتھ انصاف نہیں کیا۔ البتہ تم نے میرا ساتھ چھوڑنے اور قوم کا تسلط مجھ پر لادنے کا فیصلہ کر لیا ہے" ابوطالب ہاشمی کے اس سختی میں "بنو عبد مناف" کا ساتھ چھوڑنے اور اس پر ان کے غم و اندوہ کا اظہار موجود ہے۔ اسی طرح مسلمانوں اور بنو ہاشم

بنو مطلب پر تعذیب کے ضمن میں بھی اور ابو طالب کے تعظیم شعراء اور بعض دوسرے واقعات کے ضمن میں بھی صراحتاً یا مضمرًا بنو عبد مناف کا حوالہ آیا ہے۔ اور اس سلسلہ کا سب سے اہم واقعہ یہ ہے کہ ہجرت مدینہ سے قبل شیوخ قریش نے درالندہ میں آپ کو قتل کرنے کا اجماعی فیصلہ کیا تو اس کی دلیل میں کہا کہ اگر سب لوگ ایسا کریں گے تو آپ کا خون تمام قبائل کی گردنوں پر ہوگا اور بنو عبد مناف اپنی پوری قوم سے جنگ کرنے کی قدرت و استطاعت نہیں رکھیں گے اور بالآخر دیت پر راضی ہو جائیں گے جو ہم انہیں ادا کر دیں گے۔

مدنی دور اور مکہ کا ایک واقعہ قتل | ہجرت مدینہ کے بعد کے دس سالہ عہد نبوی میں کیا مکہ مکرمہ میں اور کیا مدینہ منورہ میں دونوں جگہ بنو عبد مناف کے ایک متحد و منظم خاندان ہونے کا تصور و معاملہ برقرار رہا۔ جاہلی مکہ مکرمہ کے مقابلہ میں اسلامی مدینہ منورہ کے حوالہ سے زیادہ روایات ملتی ہیں مکہ مکرمہ کے حوالہ سے ایک روایت تو ابوازیہر دوسی کے قتل کے واقعہ سے متعلق ہے۔ ولید بن مغیرہ مخزومی نے مرتے وقت اپنے بیٹوں کو وصیت کی کہ وہ ابوازیہر کو قتل کر دیں چنانچہ ہشام بن ولید مخزومی نے بازار ذوالمجاز میں موقع پا کر اسے قتل کر ڈالا۔ ابوازیہر دوسی کی ایک دختر عاتکہ بنت ابی ازیہر شیخ بنی عبد مناف ابو سفیان اموی کی بیوی تھیں، یہ واقعہ غزوہ بدر کے بعد کا ہے۔ ابو سفیان اموی تو ذوالمجاز میں تھے اور ان کے فرزند یزید بن ابی سفیان اموی نے اپنے ماموں کے قتل کا بدلہ لینے کے لیے مکہ مکرمہ میں تمام بنو عبد مناف کو جمع کر لیا ابو سفیان کو جیسے ہی خبر ملی وہ بھاگم بھاگم پہنچے کہ وہ مرد حلیم ہونے کے علاوہ اپنی قوم سے شدید محبت کرتے تھے اور نہیں چاہتے تھے کہ ان کے سبب ان کی قوم مصیبت سے دوچار ہو۔ جب ان کی ملاقات اپنے فرزند یزید سے ہوئی تو وہ لوہے میں غرق، اسلحوں سے آراستہ اپنی قوم بنو عبد مناف اور مطہیین کے ساتھ جنگ کے لیے آمادہ تھے، ابو سفیان نے ان کے

ہاتھ سے نیزہ پھین لیا اور ان کو سخت سرزنش کر کے نہ صرف اپنی قوم کو مصیبت سے بچا لیا بلکہ جنگ کی آگ ٹھنڈی کر دی۔

قبصر روم اور بنو عبد مناف | بعض سیرت نگاروں کے حوالہ سے امام بخاری کی بیان کردہ روایت کا ذکر آچکا ہے کہ قبصر روم کے استفسار کے جواب میں حضرت ابو سفیان اموی نے آپ کو صاحب نسب و حسب کہا تھا جس پر قبصر روم نے تائید کی تھی کہ تمام رسول اسی طرح صاحب نسب ہوتے ہیں۔ لیکن ان بزرگوں نے اور دوسرے تمام جانبدار سیرت نگاروں نے اس حدیث کا یہ اہم فقرہ بلکہ بیان نقل کرنے سے گریز کیا ہے کہ حضرت ابو سفیان نے یہ بھی کہا تھا کہ رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم میرے چچا زاد بھائی (ابن عمی) ہیں اور آج قافلہ (قریش) میں میرے سوا بنو عبد مناف کا کوئی اور شخص نہیں موجود ہے۔ ظاہر ہے کہ جہاں اس بیان سے یہ واضح ہوتا ہے کہ رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم کا متحدہ خاندان بنو عبد مناف تھا وہاں یہ بھی ثابت ہوتا ہے کہ حضرت ابو سفیان اسی خاندان رسالت کے ایک اہم فرد تھے اور کسی نہ کسی حد تک اس کے اوصاف کمالیہ میں شریک اور شرف نسبت نبوی رکھتے تھے جو تاریخ دانوں کو بالعموم قبول نہیں کرتے۔

غزوات اور بنو عبد مناف | مدینہ منورہ کے عہد نبوی سے متعلق روایات میں خاندان عبد مناف کا ذکر زیادہ تر غزوات و سرایا کے حوالے سے ملتا ہے کہ وہی اسلامی مدینہ اور جاہلی مکہ کے درمیان نقاط اتصال تھے۔ ان حوالوں میں سماجی اہمیت کی روایات کے سوا متعدد معاشی اہمیت کی روایات ہیں جو خاندان بنو عبد مناف کی اقتصادی مضبوطی کی طرف بھی اشارہ کرتی ہیں۔ حسن اتفاق سے پہلی روایت جو اس ضمن میں ملی ہے وہ قریشی تجارت میں خاندان بنو عبد مناف کے حصہ رومی سے ہی متعلق ہے۔

تعلیق و حواشی

۱۔ بخاری، الجامع الصحیح، کیفیت کان بدر الوحی الی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم، کی ایک حدیث صحیح ہے کہ حضرت ابوسفیان اموی صلح حدیبیہ کے بعد شام گئے تو قیصر روم نے ان کو بلوایا کہ اس کو نامہ نبوی مل چکا تھا اور وہ رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم کے بارے میں معلومات حاصل کرنا چاہتا تھا۔ اس نے اور سوالوں کے علاوہ آپ کے نسب گرامی کے بارے میں پوچھا تو حضرت ابوسفیان نے آپ کو حسب نسب والا ذونب کہا اور اس پر قیصر روم نے تبصرہ کیا کہ اسی طرح تمام رسول اپنی اپنی قوموں کے بہترین خاندانوں میں مبعوث کیے جاتے ہیں۔

نیز ملاحظہ ہو ابن حجر عسقلانی، فتح الباری، کتاب التفسیر، جنہوں نے حافظ بزار کی روایت کے یہ الفاظ بھی نقل کیے ہیں کہ آپ کے حسب نسب سے بڑھ کر اور کسی کا نسب نہ تھا اور قیصر روم نے اسکو آپ کی رسالت پر ایک گواہی سے تعبیر کیا تھا ۱۔ ادریس کاندھلوی، سیرۃ المصطفیٰ، دارالکتاب دیوبند غیر مورخہ اول، ص ۴۳ نے امام ابن تیمیہ کا ایک قول زرقانی اول، ص ۲۹ کے حوالہ سے نقل کیا ہے کہ محض رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم کے ان میں پیدا ہونے کے سبب قریش، بنو ہاشم یا عربوں کو فضیلت حاصل نہ تھی اگرچہ یہ ان کا عظیم ترین فضل و شرف تھا بلکہ آپ کے خاندان ذی وقار کو عمدہ اخلاق، خصال حمیدہ اور عربی زبان وغیرہ کے سبب بھی مقام و مرتبہ حاصل تھا ۲۔ عام طور پر تمام سیرت نگار رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم کے خاندان کے مختلف اکابر کا خاص ذکر عدنان سے عبد اللہ تک ذکر کر دیتے ہیں وہ خاندان بنو ہاشم کی فضیلت و شرافت کا تو بہت ذکر کرتے ہیں مگر خاندان بنی عبد مناف کے ذکر سے گریز کرتے ہیں غالباً کچھ تو لاعلمی کے سبب اور کچھ اس کے دوسرے ذیلی گھرانوں کے شرف سے اعراض کرنے کے سبب۔ اس کی اور بھی مختلف وجوہ ہو سکتی ہیں۔

ملاحظہ ہو علامہ شبلی نعمانی، سیرۃ النبی، معارف پرین اعظم گڑھ، ۱۹۸۳ء، اول ص ۶۹-۱۶۰، ادریس

کاندھلوی، سیرۃ المصطفیٰ، اول ص ۲۳-۱۳، نیز دوسرے تمام اردو عربی اور انگریزی سیرت نگار ۳۔ ابن کثیر، السیرۃ النبویہ، مرتبہ مصطفیٰ عبدالواحد بیروت ۱۹۹۱ء، اول ۸۹-۸۵۔ حافظ موصوف نے ہی امام بخاری کی ایک روایت ان کی تاریخ سے نقل کی ہے (۱۳۲/۲) کہ رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم بنو النضر بن کنانہ ہی سے تھے اور مضر سے بھی کہ اول الذکر ان کی ایک شاخ تھی۔ اول ص ۸۵۔ خاندانوں کی مذکورہ بالا درجہ بندی کا اردو میں مترادف نہیں ملتا تاہم یہ واضح ہے کہ فضیلۃ قریب ترین یا سب سے چھوٹی اکائی تھی، اس سے اوپر فخذ تھا، اس سے اوپر بطن، اس سے بڑا عمارہ، اس سے عظیم تر قبیلہ اور سب سے بڑا شعبہ۔ ہر عظیم تر اکائی میں متعدد چھوٹی اکائیاں ہوتی تھیں ۵۔ علامہ شبلی اور ادریس کاندھلوی کی مذکورہ کتابوں کے متعلقہ ابواب ملاحظہ ہوں۔ دونوں نے بخاری کے باب مبعوث النبی صلی اللہ علیہ وسلم اور تاریخ بخاری کا حوالہ دیا ہے۔ موزر الذکر نے فتح الباری ہفتم ص ۱۲۵ کا بھی حوالہ نقل کیا ہے ۶۔ زبیری، کتاب نسب قریش، مرتبہ لینی بروفسال، دارالمعارف مصر ۱۹۵۳ء، ص ۱۴، محمد بن حبیب بغدادی، کتاب المنقذ فی اخبار قریش، مرتبہ خورشید احمد فاروق، دارالمعارف العثمانیہ، حیدرآباد دکن ۱۹۶۶ء، ص ۳۶۱ نے بنو عبد مناف کے چار فرقوں/خاندانوں (فرق) ہاشم، عبد شمس، مطلب اور نوفل میں منقسم ہونے کی بات کی ہے۔ یہاں فرقہ سے مراد جماعت یا طبقہ ہے ۷۔ شبلی نعمانی، اول ص ۱۶۵ نے طبقات ابن سعد اول ص ۴۱ کا حوالہ دیا ہے جبکہ ادریس کاندھلوی اول، ص ۲۴ نے لکھا ہے کہ قحطی کے بعد یہ منصب اور عہدے مختلف قبائل پر منقسم ہوئے اور حوالہ ابن سعد ہی کا ہے صرف ص ۳۹ مختلف ہے۔ دونوں کے بیانات جزوی طور سے صحیح ہیں۔ ابن ہشام، دارالفکر مصر ۱۹۸۳ء، مرتبہ محمد محی الدین عبد الحمید اول ص ۲-۱۴۱۔

نیز ملاحظہ ہو: ابن حبیب بغدادی، کتاب المنقذ، ص ۴۲-۴۲، احواف مطہبین میں قریش کی تقسیم مناصب کے سلسلہ میں نیز ۲۲۳ھ ازرقی، تاریخ مکہ، بیروت ۱۹۹۳ء، ص ۶۶ زبیری، کتاب نسب قریش، مرتبہ لینی بروفسال، دارالمعارف مصر ۱۹۵۳ء، ص ۱۵-۱۴۔ شبلی نعمانی نے ان کے چھ فرزند

بتائے ہیں اور حوالہ نہیں دیا، زمیری نے پانچ مذکورہ بالا فرزندانوں کے علاوہ چھ دختروں، تھامر، قلابہ، حیمہ، ام الماختم، ام سفیان اور ریطہ کے نام گنتے ہیں۔ ابن کثیر، السیرۃ النبویہ، مرتبہ مصطفیٰ عبدالواحد بیروت ۱۹۸۶ء، اول ص ۱۸۶ کے مطابق ہاشم نے شام و روم اور غسان کے بادشاہوں سے، عبد شمس نے شاہ حبشہ سے، نوفل نے کسراے ایران سے اور مطلب نے شاہان حیر سے پروانہ ہائے راہی و تجارت حاصل کر کے اپنی قوم اور خاندان کی تجارت ان علاقوں میں وسیع کر دی تھی، اس لیے ان کو "مجبرون" کہا جاتا ہے، طبری، دوم، ۲۵۰ نے نوفل کو آخری "فرد بنی عبد مناف" کہہ کر عبد المطلب سے ان کے ایک راضی کے جھگڑے کا ذکر کیا ہے۔ مجبرون کے لیے ملاحظہ ہو طبری، دوم، ۲۵۲، ابن حبیب بغدادی، کتاب المنق، ۱۲ نے ہاشم کی ولایت رفاہ کے سلسلہ میں مطر و خزاہ کے قسیدہ کا ذکر کیا ہے جس میں آل عبد مناف کا حوالہ ہے، پھر احابیش سے قریش کی حلف کے ضمن میں بنو عبد مناف کی قوت اور خاندان کا مزید ذکر ہے ملاحظہ ہو: ۲۴۶ وما بعد تلہ ملاحظہ ہو خاک را کا مضمون "بنو ہاشم اور بنو امیہ کی رقابت کا تاریخی پس منظر" برہان دہلی مارچ ۱۹۷۸ء، ۱۱۹ روایات کے مطابق عبد مناف کے چاروں فرزندانوں۔ عبد شمس، ہاشم، نوفل اور مطلب نے روم، ایران، حبشہ اور یمن کے حکمرانوں سے تجارتی مراعات حاصل کر کے قریشی تجارت کو فروغ دیا تھا اور مکہ مکرمہ کو خوشحالی عطا کی تھی ان کے علاوہ بھی ان کی سماجی خدمات تھیں جن کے لیے شبلی نعمانی اور ادیس کا نہ ہلوی کے مذکورہ بالا ابواب ملاحظہ ہوں۔ عام مقام افتخار ہونے کے لیے ملاحظہ ہو: ابن حبیب بغدادی کتاب المنق، ۳۶ انہوں نے مطر و خزاہی کے قسیدے / مرثیہ سے متعدد اشعار بنو عبد مناف کی فضیلت میں نقل کیے ہیں ملاحظہ ہو ۲۵-۳۴

نیز ابن ہشام، اول ۳۰-۳۱ کی ایک روایت کے مطابق بنو عبد مناف کے اتر کے صاحب عبد شمس تھے۔ کوہ عبد مناف میں سب سے معمر تھے، مناصب کے حصول وغیرہ کے لیے مزید ملاحظہ ہو: اول ۱۳۲، ابن کثیر، السیرۃ النبویہ، اول، ۲۵۸، بلاذری، النسب، اول، ۵۵ مناصب کی تفصیل کیلئے

شبلی اور ادیس کا نہ ہلوی کے ابواب میں کافی مواد ہے۔ گرچہ ناقص ہے۔ تصحیح کے لیے خاک را کا مذکورہ بالا مضمون ملاحظہ ہو۔ نیز ابن حبیب بغدادی، کتاب المنق، ۲۱ نے دارالندوہ کے حوالے سے ابن قیس الرقیات کے دو شعر نقل کیے ہیں، جن میں بنو عبد مناف کے دعوائے بردارالندوہ کا حوالہ ہے۔ جبکہ دارالندوہ زیادہ تر بنو عبد الدار کے قبضہ میں رہا، جن کو بنو عبد مناف کا حریت ثابت کیا جاتا ہے، نیز ملاحظہ ہو کتاب المنق ۲۲ وما بعد تلہ ازرقی، تاریخ مکہ، ۴۱-۶۶ نے اسے تفصیل سے بیان کیا ہے اور تمام مناصب مکہ کے نواب بدل منتقل ہونے کا ذکر کیا ہے نیز ابن حبیب بغدادی، کتاب المنق، ۵۳ نے بنو قس کے مناصب جہا، سقایہ، رفاہ، لوا، رماستہ بیان کرنے کے بعد کہا ہے کہ عبد المطلب ان تمام مناصب کو زینت بنختے رہے جن کو ہاشم نے رونق دی تھی پھر جب عبد المطلب اور حرب ہلاک ہو گئے تو رماست اور شرف منقسم ہو گئے۔ بنو عبد مناف میں الزبیر، ابوطالب، حمزہ، عباس... ابوحنیفہ سعید بن العاص، عبد یزید بن ہاشم، مطعم بن عدی شامل تھے، اسلامی باثر تین ہیں: نبوت، خلافت اور شوری اور ان میں سے دو تو بنو عبد مناف کے لیے خاص ہیں اور تیسرے میں دوسرے بھی شریک ہیں، نیز ملاحظہ ہو ۳۱-۴۰ تلہ ابن سعد، الطبقات الکبریٰ، دار صادر بیروت ۱۹۷۸ء، اول، ۴۹، ابن حبیب بغدادی کتاب المنق، حرب بن امیہ کے لیے ۲۰۳، زبیر بن عبد المطلب اور دوسرے شرکاء کے لیے ۲۲۱ تلہ ابن ہشام، اول ص ۹-۱۹۵، بلاذری، النسب الاشراف، مرتبہ محمد حمید اقد، قاہرہ ۱۹۷۹ء، اول، ص ۱۹۹، ابن حبیب بغدادی، کتاب المنق، ۳-۳۲، طبری، دوم ۲۸۸ نے صرف بنو عبد مناف اور بنو زہرہ کی شہ کا ذکر کیا ہے، مراثی بنو عبد مناف کے لیے ملاحظہ ہو، کتاب المنق، ۳-۳۵-۲۰-۱۱۹ نیز ۱۳۰، ۱۳۱ اور ما بعد تلہ ابن ہشام، السیرۃ النبویہ، ۱۹۵ء، اول ص ۵۱-۱۵۰، ابن حبیب بغدادی، کتاب المنق، ۱۳-۱۱۲ جس کے مطابق بنو امیہ کے شیخ اسید بن ابی العیص نے مخزومی سردار ولید بن مغیرہ پر فخر جتاتے ہوئے کہا تھا کہ میں بنو عبد مناف کا چاند اور بنو قس کا سید ہوں (انا غرۃ بنی عبد مناف)

وفو ابہ قصی... بغدادی: ۱۱۹۱ و ما بعد نے عقبہ بن ربیعہ اور فاکہ بن مغیرہ مخزومی کے درمیان ہونے
ہونے والے منافہ میں عقبہ کو رکن بنی عبد مناف بتایا ہے شہ ابن ہشام، اول ۱۱۷۸ اور ۱۱۸۶، نیز
ملاحظہ ہو ابن اسحق، سیرت اور ترجمہ نور الہی ایڈوکیٹ، نقوش رسول نمبر لاہور ۱۹۸۷ء، یا زدم، ۷۰
ابن حبیب بغدادی، کتاب المنق ۳۹-۳۵، ۱۲۷-۱۲۸، یوم نخلہ میں حرب بن امیہ کی قیادت بنی عبد
مناف کے لیے جن میں ان کے دو بھائی سفیان اور ابو سفیان یعنی عقبہ قرظندان امیہ بھی شامل و شریک
تھے، نیز ۲۰۳، بغدادی نے حرب کا ذکر حلف الفضول کے ضمن میں شیخ بنی عبد مناف کے بطور کیلئے شہ
اگرچہ مذکورہ بالا اور محولہ زیریں حوالوں سے اس خیال کی تصدیق ہوتی ہے تاہم مزید تائید کے لیے
نسب قریش پر زبیری، ان کے بھتیجے اور شاگرد زبیر بن بکاز ابن حزم وغیرہ کی کتابوں کے متعلقہ ابواب
اور تاریخ اسلام کے مصادر میں ان کا ذکر خیر ملاحظہ ہو۔ بطور مثال ایک روایت یہ پیش کی جاتی ہے جو
طبرانی کہے کہ ایلیا ماور غرہ وغیرہ سے واپسی پر ابو سفیان اموی اور امیہ بن الصلت ثقفی نے بنی ہبہ
کے بارے میں گفتگو کی اور بعض اہل علم سے معلوم کیا تو ان کو پتہ چلا کہ وہ "بنو عبد مناف سے ہوں گے،
ان دونوں کا پکا خیال تھا کہ بنو عبد مناف میں اس منصب عظیم کا اہل عقبہ بن ربیعہ عبد شمس سے بہتر اور کوئی
نہیں لیکن جب محمد بن عبد اللہ صلی اللہ علیہ وسلم رسول ہو گئے تو ثقیف کی عورتوں کے طعن و تشنیع سے بچنے کی
خاطر امیہ بن صلت ثقفی نے آپ کی اتباع نہیں کی، ابن کثیر السیرۃ النبویہ اول ۳۴-۳۳-نیز ابن ہشام
اول ۳۳-۳۴، بغدادی، کتاب المنق ۲-۱۲۱ نے قسامہ کے حوالہ سے "بنو عبد مناف" کے متحدہ خاندان کا ذکر
کیا ہے، حلف جیش بن ربیعہ کے لیے ملاحظہ ہو، کتاب المنق ۷۸۶-۷۸۷ ابن ہشام، السیرۃ النبویہ اول ۳۳-۳۴-۲۶۹
خاص کر ۱۲۹ ابوطالب کا قصیدہ لامیہ کا یہ شعر:

فعبد مناف انتم خیر قومکم
فلا تشرکوا فی امرکم کل و اعل

مجاہد بن جہش کی قبائلی تعظیم بھی ملاحظہ ہو: اول ۸۴-۸۳ (محلی دین عبد الحمید نسخہ) جس میں آغاز بیان

بنو عبد شمس بن عبد مناف سے کیلئے شہ بلاذری انساب الاشراف اول ص ۱۱۸، کا بیان ہے کہ آیت کریمہ:
وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ (شعرا: ۱۱) نازل ہوئی تو آپ نے بنو عبد المطلب کو بلایا اور ان کے ساتھ
کئی بنو عبد مناف کے لوگ بھی شامل تھے جن کی کل تعداد پینتالیس تھی جبکہ دوسری روایت (بلاذری میں)
وفات ہے کہ پچھپیسوں کے مشورہ پر آپ نے دعوت اہل بنو عبد مناف کو بھی دی تھی۔ اول الذکر
روایت میں ایک داخلی جھڑپ یہ ہے کہ جب آپ نے "بنو عبد المطلب" کو بلایا تھا (دعوت دی تھی) تو
کھانے پر دوسرے (بنو عبد مناف) کے کئی لوگ کیسے پہنچ گئے۔ اس کا مطلب یہ ہے کہ دعوت ہی بنو عبد مناف کو
دی گئی تھی اٹھ شبی، اول ص ۲۱۰ کا بیان ہے کہ "چند روز کے بعد آپ نے حضرت علی سے کہا کہ دعوت کا سامان
کر، یہ درحقیقت تبلیغ اسلام کا پہلا موقع تھا، تمام خاندان عبد المطلب مدعو کیا گیا... اور لیس کا ندھلوی
اول ص ۱۷۳... کے الفاظ علامہ شبلی سے مستعار ہیں کہ... "بعد ازاں اولاد مطلب کو جمع کر دے" بحوالہ
الخصائص الکبریٰ اول ص ۱۲۳ بلاذری، اول ص ۱۲۰ کی ایک روایت ہے کہ کوہ صفا سے آپ نے
جن خاندانوں کو نام بنام پکارا تھا ان میں دوسروں کے علاوہ بنو عبد مناف بھی شامل تھے، طبری دوم
۳۱۰ نے یابنی فلاں، یابنی عبد المطلب اور یابنی عبد مناف کے نام گنائے ہیں۔ جبکہ ص ۳۲۲ پر یابنی عبد
یابنی عبد مناف اور یابنی قصی کے نام سے الطح کے خطبہ نبوی کا ذکر ہے، ابن حبیب بغدادی کتاب المنق
۲۶۱-۲۶۲ میں آل عبد مناف اور بنو عبد مناف دونوں کا دو جگہ ذکر ہے،
شبلی اول ص ۲۱۰ "معشر قریش" کہا ہے اور ادیس کا ندھلوی اول ص ۷۲ نے قبائل قریش لکھا ہے
اور دونوں نے بخاری کا حوالہ دیا ہے، جبکہ شبلی نے جلد اور صفحہ نمبر بھی دیا ہے اور موخر الذکر کے ہاں وہ
غیر موجود ہیں۔

سورہ شعراء کی تفسیر کے حوالہ سے امام بخاری نے کتاب التفسیر میں اور سورہ سبا اور سورہ

لمب کے حوالہ سے بھی نیز کتاب احادیث الانبیاء و باب من انتسب الی آبائہ میں اور امام مسلم نے سورہ شعراء

اس کے علاوہ کتاب الایمان میں بھی ذکر کیا کہ "معشر قریش" کے علاوہ متعدد قریشی خاندانوں کا الگ الگ ذکر ہے اور ان میں بنو عبد شمس، بنو عبد مناف کا بھی صریح ذکر شامل ہے لہٰذا ابن ہشام اول، محی الدین بن ہشام نسخہ ۳۳۸، نیز دوسری طباعت ۳۱۶ لکھ ابن ہشام، اول ۳۴۴ لکھ ایضاً: ص ۳۹۱ لکھ ایضاً: ص ۳۹۱۔ بلاذری اول ص ۱۳۱۔ اول الذکر نے بنو عبد مناف کا اور موخر الذکر نے ان کے افراد کا نام لیا ہے نیز طبری دوم ۳۴۳ نے ابن ہشام کی ایک روایت ابن اسحق دی ہے لکھ ابن ہشام اول، ص ۵۱۔ ص ۳۵۰۔ ایضاً: ص ۳۷۵، بلاذری، اول، ص ۲۳۶، نیز ملاحظہ ہو: طبری دوم، ۳۴۱ لکھ ایضاً: ص ۴۲۱۔ شبلی اول ص ۵۲۔ ۵۱ نے اپنے حاشیہ میں ابن سعد ص ۱۴۲ کا حوالہ دے کر لکھا ہے کہ کسی تفصیل مواہب لدنیہ سے اضافہ کی گئی ہے جو ابن اسحق کی روایت ہے۔ تعجب ہے کہ ابن ہشام نے یہ حالات قلم انداز کیے ہیں۔ پھر مطعم بن عدی کی موت پر حضرت حسان بن ثابت کے مرثیہ لکھنے کا ذکر زرقانی جلد اول ص ۱۰۰ کے حوالہ سے کیا۔ ادیس کا ندھلوی اول ص ۲۔ ۲۸۱ نے طبقات ابن سعد اور زاد المعاد دوم، ص ۴۴ کا حوالہ دے کر مطعم کے اس احسان کے عوض امیران بدر رہا کرنے کے ارادہ نبوی کا ذکر عیون الاثر، اول، ص ۱۳۶ کے حوالہ سے کیا ہے۔

نیز ملاحظہ ہو، طبری دوم ۴۸۔ ۴۴ جس میں ابن اسحق کی روایت موجود ہے، جس کو ابن ہشام نے قلم انداز کیا ہے، لکھ ابن ہشام اول ص ۸۔ ۲۶ لکھ ایضاً: ص ۳۸۳، بلاذری، اول، ۲۶۰ میں کافی اضافے ہیں، نیز طبری، دوم ۳۷۲ نے ابن اسحق کی روایت نقل کی ہے لکھ ابن ہشام اول ص ۴۱۳، بلاذری اول، ص ۱۴۵، ابن حبیب کتاب التبت ۹۔ ۲۳۷ اور ۲۳۸ وما بعد لکھ بخاری، کتاب الجہاد، باب دعا، البنی الی الاسلام والنبوة (۳/۵۷-۵۴) روایت کا جملہ یہ ہے: "ھو ابن عمی ولیس فی الרכب یومئذ احد من بنی عبد مناف غیری۔"

بنو عبد مناف عظیم مرتبہ خاندان رسالت

از پروفیسر ڈاکٹر محمد حسین منظر صدیقی، علی گڑھ

(۲)

قریشی کاروان اور غزوہ بدر (۶۲۴ء) سے قبل قریش مکہ نے جو اپنا عظیم و جلیل کاروان تجارت شام بھیجا تھا، اس میں مکہ مکرمہ کے ہر قریشی مرد و عورت نے ایک مثقال یا اس سے زیادہ جو کچھ بھی اس کے پاس مال رہا تھا لگا دیا تھا اور کہا جاتا ہے کہ قریشی کاروان کی کل مالیت پچاس ہزار دینار تک پہنچ گئی تھی۔ اس میں سے صرف خاندان بنو عبد مناف کا مال تجارت دس ہزار مثقال پر مشتمل تھا اور ان کے علاوہ قریش کے تمام بطون و خاندانوں کے کاروان ہائے تجارت (عیرات) اس میں شامل تھے۔ اسی کاروان قریش پر جب مدنی حملہ اور نبوی تاخت کا خدشہ پیدا ہوا اور قائد قریش و امیر کاروان ابو سفیان اموی نے ضمضم غفاری کے ذریعہ شیوخ مکہ کو اپنے خدشہ سے آگاہ کر کے فوجی کمک طلب کی تو ”خاندان بنی عبد مناف“ ہی کا ایک سردار اور بنو نوفل کے فرد طعیمہ بن عدی (برادر مطعم بن عدی) نے قریش کو آمادہ جنگ کرنے کی خاطر اور باتوں کے علاوہ یہ بھی کہا تھا کہ ”بنو عبد مناف“ کے جس مرد و عورت کے پاس نصف مثقال (نیش) بھی مال تھا، وہ اس نے اس کاروان تجارت میں لگا دیا ہے تو کیا ہم اس کی حفاظت نہ کریں گے اور اس نے ہر ضرورت مند کے لیے سواری کا انتظام بھی کیا تھا۔^۱ راویوں کا بیان ہے کہ متعدد شیوخ قریش اور جہاندیدہ اکابر مکہ کاروان قریش کو پہلنے کے لیے جانے والی قریشی فوج میں شمولیت کو سخت ناپسند کرتے تھے اور انہیں میں سے

ایک حادث بن عامر تھے جنھوں نے یہاں تک کہا کہ کاش قریش فوجی اقدام کا فیصلہ کرنے کے بجائے بیٹھے رہنے کا فیصلہ کرتے خواہ کاروان تجارت میں شامل میرا مال یا "بنو عبد مناف" کا مال تلف ہی کیوں نہ ہو جائے۔ یہ غزوہ بدر کے قریشی لشکر کو کھانا کھلانے والوں (المطعمون) میں "بنو عبد مناف" کے تین سرداروں۔ حادث بن عامر بن نوفل، عتبہ بن ربیعہ اور ان کے برادر شیبہ کے نام شامل ہیں جنھوں نے راستہ میں اور میدان جنگ میں پہونچنے کے بعد بھی قریشی فوج کو کھانا فراہم کیا تھا۔

غزوہ اح غزوہ بدر میں قریشی شکست کے بعد جب متعدد قریشی شیوخ داکا برنے امیر کاروان تجارت ابو سفیان اموی سے درخواست کی کہ اس شکست کا انتقام لینے کے لیے ایک فوج گراں کھڑی کی جائے اور اس کے اخراجات کے لیے قریشی کاروان تجارت کا حاصل کردہ سارا منافع روک کر اس میں لگا دیا جائے تو ابو سفیان اموی نے کہا تھا کہ اگر قریش اس پر راضی ہیں تو میں سب سے پہلے اس کو قبول کرتا ہوں اور "بنو عبد مناف" میرے ساتھ ہیں کیونکہ ابو سفیان ان کے شیخ و سربراہ تھے۔

بئر معونہ دوسرے غزوات و سرایا میں سے ایک حوالہ واقعہ بئر معونہ سے متعلق ہے کہ جب غنل و قارہ وغیرہ نے بد عہدی کی اور مسلم مصلین و مبلغین کو دھوکہ فریب سے تہ تیغ کر دیا

اور دو صحابہ کرام کو مزید فریب دے کر قید کر لیا تو ان میں ایک حضرت حبیب بن عدی کو کہ کرمہ لایا گیا تاکہ ان کو بدر میں مقتول ایک قریشی قائد کے بدلے میں قتل کیا جائے تو انکو مادیہ نامی ایک عورت کے گھر میں قید رکھا گیا جو بنو عبد مناف کی مولاہ (باندی) دلار کے رشتہ سے منسلک خاتون تھی اور اسی کے گھر میں انھوں نے اپنی شہادت عظمیٰ تک قید کی مدت کاٹی۔

غزوہ بنو قریظہ غزوہ بنو قریظہ (۶۳۰ء) میں جن مسلم مجاہدین نے حصہ لیا تھا ان میں کچھ شہسوار تھے اور زیادہ تر پیادہ تھے، بنو عبد مناف کے شہسواروں میں رادیلوں نے

حضرت عثمان بن عفان اموی، ابو حذیفہ بن عتبہ بن ربیعہ، سالم مولیٰ ابو حذیفہ کے علاوہ عکاشہ بن محسن اسدی وغیرہ کے اسمائے گرامی گنائے ہیں۔

فتح مکہ فتح مکہ کے موقعہ جلیلہ پر جب خیمہ گاہ نبوی شہر الہی کے باسکل قریب واقع میدان مراظران میں فروکش ہوا تو حضرت ابو سفیان اموی اور حضرت حکیم بن حزام اسدی اسلامی لشکر کا کی خبریں لینے پہونچے اور مجاہدین کے ہاتھوں گرفتار ہوئے۔ جب وہ بارگاہِ رحمت عالم صلی اللہ علیہ وسلم میں پیش کیے گئے تو حضرت عمر بن خطاب عدوی کا جوش ایسا نابی قابو ہو گیا اور انھوں نے ابو سفیان کے قتل کی اجازت مانگی۔ حضرت عباس بن عبد المطلب ہاشمی اس موقعہ پر موجود تھے وہ اپنے دوست ندیم اور عزیز کے لیے ٹوٹ اٹھے اور حضرت عمر فاروق سے کہا کہ "یہ تم اس لیے کہہ رہے ہو کہ ابو سفیان "بنو عبد مناف" کے اکابر میں سے ہیں اگر تمہارے خاندان کے ہوتے تو ایسا نہ کہتے" رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم نے حضرت عباس ہاشمی کی درخواست قبول کر کے خاندان بنو عبد مناف کے عظیم ترین کی شیخ کو معاف کر دیا اور وہ اسلام لے آئے۔

اندرونی اختلاف فتح مکہ مکرمہ کے بعد جب رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم نے اپنا عظیم الشان خطبہ دیا اور تمام دشمنان جان اور اعداء اسلام کو بغایت رحمت معاف فرما دیا تو خاندان بنو عبد مناف کے ایک قدیم حلیف حضرت ابو احمد عبداللہ بن حبش اسدی/خریجی نے بنو عبد مناف کو اللہ کی قسم دلا کر اپنا معاہدہ حلف یاد دلایا اور اپنے گھروں کی دہائی دی کہ خود ان کے بعد معافی حلیف ابو سفیان اموی نے ان کا خاندانی گھر چار سو دینار میں ابن علقمہ عامری کے ہاتھوں کی ہجرت مدینہ کرنے کے معا بعد بیچ دیا تھا۔ رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم کا گھر بھی ان کے عبد منافی اور ہاشمی عزیز حضرت عقیل بن ابی طالب ہاشمی نے اسی طرح ہجرت

کرتے ہی فردخت کر دیا تھا، مگر رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم نے ان دونوں عزیزوں کے ظلم و عدوان کو خود بھی معاف کر دیا اور اسدی حلیفوں سے بھی معاف کرایا۔

خلافت اسلامی میں : خلافت صدیقی | بنو عبد مناف کے بزرگ ترا و عظیم تر متحدہ خاندان ہونیکا

نصویر عہد نبوی کے بعد بھی زندہ اور متحرک اور فعال رہا اور خلافت اسلامی کے مختلف ادوار میں اس کے متعدد شواہد اور ثبوت ملتے ہیں۔ دوسروں سے قطع نظر صرف دو حوالوں کا ذکر یہاں کیا جاتا ہے جو عہد نبوی کے متصل بعد کے زمانے اور حضرت ابوبکر صدیق تیمی کی خلافت بابرکات سے متعلق ہیں۔ ان کی خلافت کی بیعت انعقاد کے وقت حضرت ابوسفیان اموی اور خالد بن سعید بن عاص اموی مدینہ منورہ میں موجود نہ تھے بلکہ یمن کے دو مختلف علاقوں میں گورنری کے فرائض انجام دے رہے تھے۔ ان کو جب رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم کی وفات کی خبر ملی تو وہ دونوں الگ الگ اوقات میں مدینہ منورہ واپس آئے۔ حضرت ابوسفیان اموی نے آتے ہی بنو عبد مناف کے اکابر کو خطاب کرتے ہوئے کہا: ”بنو عبد مناف! تم اس بات پر کیسے راضی ہو گئے کہ تمہارے امر خلافت پر غیر قابض ہو گئے؟“ یہی بات تقریباً حضرت خالد بن سعید اموی نے مدینہ آنے کے بعد حضرات علی و عثمان کو مخاطب کر کے کہی کہ تم دونوں تو شعار و علامت ہو۔ بنو عبد مناف تم اس پر کیسے رضامند ہو گئے کہ دوسرے والی خلافت بن گئے؟“ حضرت علی ہاشمی نے پوچھا: کیا آپ اس کو غلبہ سمجھتے ہیں؟ یہ تو امر الہی ہے جہاں وہ چاہتا ہے اسے ودیعت کرتا ہے۔“ اسے جاہلی عصبيت اور قبائلی رقابت قرار دینا صحیح نہیں ہے بلکہ دراصل وہ دونوں حضرات اصل معاملہ سے واقف نہ تھے اور یہ سمجھتے تھے کہ ”بنو عبد مناف“ کا خاندان اپنی گونا گوں صفات اور استحقاقات کی بنا پر خلافت دنیا نبوی کا زیادہ حقدار ہے اور اپنے اس خیال میں مخلص تھے اور جوں ہی اصل معاملہ

کھلا اور خلافت اسلامی کی روح اور خلافت صدیقی کی حقداری سے وہ واقف ہوئے انہوں نے نہ صرف حضرت ابوبکر صدیق کی بیعت کر لی بلکہ ان کے عہد میں جہاد و حکومت میں نمایاں حصہ لیا اور پھر کبھی یہ سوال نہ اٹھایا جیسا کہ خلافت عمر بن خطاب عدوی کے دوران ان کے کارناموں اور عظیم کردار سے واضح ہوتا ہے۔

خلافت عثمانی | حضرت عثمان بن عفان اموی خلیفہ سوئم کی نسبتاً طویل خلافت کو ان کے بعض ناقدین نے بنو عبد مناف کا تسلط سمجھنا اور کہنا شروع کر دیا تھا۔ طبری نے ایک دلچسپ روایت نقل کی ہے کہ حضرت عثمان کے محاصرہ کے دوران حضرت عائشہ صدیقہ نے جب حج کے لیے جانا چاہا تو اپنے بھائی محمد بن ابی بکر تیمی سے ساتھ چلنے کے لیے کہا۔ لیکن انہوں نے انکار کر دیا۔ اسی مسئلہ پر محمد بن ابی بکر اور حنظلہ الکاتب کی بات چیت ہوئی اور دونوں میں کچھ سخت کلامی ہوئی تو حنظلہ الکاتب نے ان کو طعنہ دیا کہ ”اے خشمی عورت کے فرزند! اگر اس معاملہ خلافت نے باہمی تسلط و تغلب (تغالب) کی صورت اختیار کی تو بنو عبد مناف تم پر حاوی ہو جائیں گے۔“

خلیفہ سوئم کے محاصرہ کے دوران ہی حضرات عثمان بن عفان اموی اور علی ابن ابی طالب ہاشمی کے درمیان واقع ہونے والے ایک مکالمہ کا حوالہ طبری نے دیا ہے اور اس روایت میں حضرت عثمان نے حضرت علی کو اپنا عزیز و قریب بتا کر مواخاۃ کا برادر اسلامی جتا کر اور حق قرابت مضمر دکھا کر عہد و میثاق یاد دلایا اور اپنے حقوق و مراعات کا مطالبہ کر کے بنو عبد مناف کی سرداری (ملک) کا حوالہ دیا، جس کی تائید حضرت علی نے بھی کی۔ حضرت عثمان ہی کی خلافت کا ایک واقعہ یہ ہے کہ حضرت فاطمہ بنت عتبہ بن ربیعہ عبد شمس حضرت عقیل بن ابی طالب ہاشمی کی بیوی تھیں، ایک دن میاں بیوی میں عتبہ اور شیبہ کے انجام آخرت پر اختلاف ہوا تو حضرت عثمان نے حضرت معاویہ اور ابن عباس کو ان کے درمیان صلح کرانے کے لیے

بھیجا، حضرت معاویہ نے حضرت ابن عباس کی تجویز تفریق سے اختلاف کرتے ہوئے فرمایا تھا۔
 میں بنو عبد مناف کے دو شیوخ کے درمیان تفریق نہیں ہونگا پھر دونوں مل کر ان میں صلح کر دی گئی۔
خلافت طلحہ | طبری ہی نے حضرت عثمان کی شہادت کے بعد ایک اور روایت اس مسئلہ کے
 بارے میں یوں نقل کی ہے کہ حضرت سعید بن العاص کی ملاقات حضرت مروان بن الحکم
 اور ان کے اصحاب سے ذات عرق نامی مقام پر ہوئی تو انہوں نے پوچھا کہ ”تم اپنا قصاص
 چھوڑے کہاں جا رہے ہو۔ ان کو قتل کر کے اپنے منازل کو لوٹ جاؤ اور اپنے آپ کو ہلاکت
 میں نہ ڈالو“ ان سب نے جواب میں کہا کہ ”ہم اس مقصد سے جا رہے ہیں کہ شاید حضرت
 عثمان کے قاتلوں کو ایک ساتھ قتل کر سکیں۔“ پھر حضرت سعید نے حضرت طلحہ و زبیر سے
 تخلیہ میں پوچھا کہ اگر تم کامیاب ہو گے تو امر خلافت کس کے سپرد کر دے گے اور بات سچ سچ
 کہو۔ ان دونوں نے جواب دیا کہ ہم میں سے کسی کو بھی جس کو لوگ چن لیں۔ حضرت سعید نے
 کہا کہ اس کو حضرت عثمان کی اولاد کے لیے مختص کر دو جن کا بدلہ لینے تم نکلے ہو۔ ان دونوں
 نے فرمایا کہ شیوخ مہاجرین کو چھوڑ کر ان کی اولادوں کے لیے خلافت مختص کر دیں! حضرت
 سعید نے کہا کہ کیا تم مجھ سے توقع رکھتے ہو کہ اس کو ”بنو عبد مناف“ کے خاندان سے نکلنے
 کی جہد و جہد کروں گا! اور اس کے بعد وہ پلٹ گئے۔

خلافت اموی | خلافت راشدہ اربعہ کے بعد بھی بنو عبد مناف کے متحدہ و عظیم تر خاندان
 ہونے کا تصور برقرار رہا۔ ابن حبیب بغدادی نے ایک اہم واقعہ یہ نقل کیا ہے کہ خلافت
 معاویہ میں جب حضرت مروان نے عبدالرحمن بن سیحان محارب کو حد خمر میں انٹی کوڑے
 لگائے تو حضرت معاویہ نے ان کو بنی عبد مناف کا حلیف کہا۔ حضرت معاویہ ہی کے عہد
 کا واقعہ ہے کہ جب وہ مدینہ آتے تو مجلس القلادۃ میں ضرور جاتے جو فرزندان مہاجرین کی

چیدہ مجلس تھی اور اس میں ”بنو عبد مناف“ کے متحدہ خاندان کا ذکر آیا ہے۔ ابن سعد نے
 حضرت مروان بن الحکم کے بارے میں بیان کیا ہے کہ جب انہوں نے شام کے حالات سے تنگ
 آ کر بیعت ابن الزبیر کا ارادہ کر لیا اور زم مدینہ ہوئے تو راہ میں عبید اللہ بن زیاد سے ملاقات
 ہوئی اور ان کو جب مروان کے ارادہ کا علم ہوا تو انہوں نے حیرت سے کہا: سبحان اللہ! کیا
 آپ اس پر راضی ہو گئے ہیں۔ آپ تو بنو عبد مناف کے سید ہیں اور آپ ابو حبیب کی بیعت
 کریں گے۔ اللہ کی قسم! آپ خلافت کے ان سے زیادہ اہل و حقدار ہیں۔ یہی بات حضرت
 عمر بن سعید اموی نے کہی تھی کہ بلاشبہ آپ تو قریش کے سربراہ (جذم) اسکے شیخ اور اسکے سردار ہیں۔
تجرباتی بحث | قبیلہ قریش کو جو مقام و مرتبہ اپنے زمانے میں قصی بن کلاب نے بخشا اور
 اس کو کی سماج و سیاست میں جو امتیاز و شخص دلا یا وہ ان کے فرزندان بنو عبد مناف
 عبد شمس، ہاشم، مطلب اور نوفل نے نہ صرف قائم و برقرار رکھا بلکہ انہوں نے اس کو چار
 چاند لگائے اور نئی جہتیں عطا کیں۔ اسی کے ساتھ انہوں نے اپنے خاندان کو اتحاد و یکجہلیت
 اخوت و محبت اور قبائلی عصیت کی علامت بنا کر ایک متحدہ خاندان بنو عبد مناف بنایا
 عہد جاہلیت کے اپنے ابتدائی دور میں بنو عبد مناف نے بین الاقوامی تجارتی تعلقات
 شام و ایران اور حبشہ و یمن سے قائم کر کے اقتصادی خوشحالی کے دروازے اہل مکہ اور قریش
 پر کھولے تو کی سماج و سیاست میں اس اہم مناصب حرم میں سے چھ پر مجموعی طور سے قبضہ
 کر کے اسے مکی سماج کی ناگزیر اور اہم ترین وحدت بنا دیا اور اس حیثیت سے انہوں نے
 اپنے زمانے کے یعنی چھٹی صدی عیسوی کے بیشتر حصہ میں مکی اشرافیہ پر ایک طرح سے حکومت کی۔
 رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم اسی متحدہ خاندان بنو عبد مناف کے فرد و حید تھے اور
 ہاشمی ہونے کے باوجود آپ کی شناخت و شخص مکی اور قریشی قبائل میں اسی متحدہ خاندان

کے حوالہ سے قائم تھی۔ ظہور اسلام کے بعد مکہ مکرمہ میں بھی اور دوسرے علاقوں میں بھی رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم کو خاندان بنو عبد مناف کا رکن رکن سمجھا جاتا تھا اور ان کا خاندان عظیم تر گھرانے کی طرح کی سیاست و سماج میں اسی طرح حصہ بھی لیتا رہا۔ خود رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم نے بھی بنو ہاشم کے خصوصی امتیاز و شرف کے ساتھ ساتھ بنو عبد مناف کے عمومی مقام و منزلت کا کئی مواقع پر اعتراف و اظہار فرمایا۔

اگرچہ عصبی اور اسلای میں متحدہ خاندان بنو عبد مناف کے چار ترکیبی عناصر بطون بنو عبد شمس، بنو ہاشم، بنو مطلب اور بنو نوفل کے درمیان خاندانی اور انفرادی دونوں طرح کے اختلافات پیدا ہوئے مگر وہ برادرانہ اختلاف نظر اور مفاد پرستانہ نزاعات تھے ان کا تعلق قبائلی رقابت اور قومی دشمنی سے ہرگز نہ تھا۔ بعض روایات سے ظاہر ہوتا ہے کہ متحدہ خاندان بنو عبد مناف کے دو دھڑے تھے۔ ایک بنو ہاشم اور بنو مطلب تھے اور دوسرے میں بنو عبد شمس اور بنو نوفل۔ مگر یہ تقسیم بعض معاملات پر اختلاف نظر اور اختلاف طریق کے سبب ہوئی تھی۔ مثلاً قریش کے سماجی مقاطعہ یا حمایت رسول صلی اللہ علیہ وسلم کے ضمن میں ان دونوں دھڑوں کا اختلاف نظر آتا ہے اور بڑے زور و شور سے دکھایا جاتا ہے مگر یہی حقیقت ہے کہ اس مقاطعہ پر بنو نوفل وغیرہ کے متعدد اکابر راضی نہ تھے اور مجبوراً ایک فریق بنے تھے اور اس سے زیادہ اہم یہ کہ بنو نوفل کے سردار مطعم بن عدی نے اس کے خاتمہ کے لیے مساعی جلیلہ انجام دی تھیں اور یہی شخص تھے جنہوں نے رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم کو اس وقت مکہ مکرمہ میں پناہ (جوار) دی تھی جبکہ خود آپ کے خاندان بنو ہاشم اور دوسرے قریب خاندان بنو عبد المطلب ہاتھ باندھ کر لیا تھا۔ خاندان بنو عبد شمس کے سرداروں خاص کر عتبہ بن ربیعہ نے کئی مواقع پر آپ سے الفت و محبت کا تعلق نبھایا تھا اور انہوں نے

خاص کر اور ابوسفیان اموی نے عام طور سے جنگ بدر کوٹالنے کی کوشش کی تھی اس ضمن میں یہ بات بھی یاد رکھنے کی ہے کہ خاندان بنو ہاشم کی زیادہ تر شادیاں اور دوسرے ازدواجی رشتے خاندان عبد شمس ہی سے استوار ہوئے تھے ایٹھ

عہد جاہلیت اور مکی دور اسلام میں خاندان بنو عبد مناف کے متحدہ خاندان رسالت ہونے کا جو احساس و شعور اس خاندان اور اس کے ذیلی گھرانوں اور ان کے افراد و طبقات میں موجود تھا وہ قریش کے دوسرے قبائل و بطون میں بھی برابر موجود و قائم رہا۔ اس کلی یکانیت کا احساس و شعور بنو عبد مناف میں جس طرح موجود تھا اسی طرح مدینہ منورہ میں رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم کے صحابہ کرام میں بھی قائم و استوار رہا اور بعد میں اسلامی خلافت کے ابتدائی ادوار سے گزرتا ہوا بعد کے ادوار تک منتقل ہوتا رہا۔ ظاہر ہے کہ بعد میں بنو ہاشم اور بنو امیہ کے خاندانوں نے قبیلہ کا مقام حاصل کر لیا تھا لیکن بنو عبد مناف سے وابستگی کا احساس ان دونوں کے علاوہ ان کے مخالفوں اور معاصروں کو بھی تھا۔ بنو ہاشم اور بنو امیہ کے درمیان قبائلی دشمنی اور خاندانی رقابت کی جو داستان گھڑی گئی ہے اس کا تعلق سیاسی اختلافات سے تھا اور دلچسپ اور اہم بات یہ ہے کہ اس داستان میں بھی بنو ہاشم کے حامی اور طرفدار قبیلوں میں اموی بھی نظر آتے ہیں اور نوفلی بھی اور یہی حال بنو امیہ کے طرفداروں کا ہے۔ پھر ان اختلافات میں قبیلوں کی تقسیم قبائلی خطوط کے بجائے سیاسی وابستگی کے خطوط پر نظر آتی ہے، درال خاندانی تعلقات اور رقابتوں کو سیاسی اختلافات اور مخالفتوں کے پس منظر میں دیکھنا چاہیے تاکہ تاریخ نگاری سچ نہ ہو۔

حواسی و تعلیقات

۵۳۶ ہادی، کتاب المغازی، مرتبہ ماسدن جونز، آکسفورڈ، ۱۹۶۶ء، ۶

بنو ہاشم اور بنو امیہ کی رقابت تاریخی پس منظر

ڈاکٹر محمد یحییٰ مظہر صدیقی شعبہ تاریخ، مسلم یونیورسٹی علی گڑھ

تاریخ اسلام میں بنو ہاشم اور بنو امیہ کی خاندانی رقابت اور چشمک پر بسا اوقات ضرورت سے زیادہ نہ دیا جاتا ہے۔ اس مسئلہ پر ہمارے مشرقی معنیفین خاص طور سے اردو کے سیرت نگار اور مورخین سب سے زیادہ جوش و خروش کا مظاہرہ کرتے ہیں۔ مشہور عالم اور مقبول ترین خیال یہ ہے کہ اسلام کے ظہور کے بعد رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم کی مخالفت اور عداوت میں اموی خاندان کے افراد سب سے پیش پیش تھے ۱۔ اس عداوت کے اسباب عمر کا اسلام سے پہلے کے حامی عرب کی قبائلی تفریق میں تلاش کے حاتمہ اور ثابت ۲ لکھا جاتا ہے کہ

۱۔ شبلی نعمانی، سیرت النبی، دارالمنصفین، عظیم گڑھ، طبع سوم ۱۳۳۱ھ، جلد اول، صفحہ ۱۹۔ ۲۔ خاندان ہاشم اور بنو امیہ بربر کے خلاف تھے اور مدون میں مدت سے رشک و رقابت علی آری تھی۔ قاضی سلیمان منصور پوری رحمۃ اللعالمین۔

لاہور ۱۹۷۲ء، جلد دوم، صفحہ ۱۸۱۔ نیز ملاحظہ ہو نیکولسن (Nicholson) History of the Arabs، ص ۱۸۱۔ لندن ۱۹۲۳ء، ص ۱۵۰۔ لیکن بعض مغربی مورخین اور مستشرقین نے اس روایتی رقابت پر اپنے شکوک کا اظہار کیا ہے۔

ان میں سے رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم کے موجودہ دود کے اہم ترین سوانح نگار مرننگری واط

Montgomery Watt نے خیالات ان کی کتاب Muhammad at Mecca

میں بہت اہم ہیں جس کے حوالے آئندہ جاہی آئیں گے

۳۔ شبلی نعمانی، صفحہ ۲۰ کے الفاظ ہیں "آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کی نبوت و خاندان بنو امیہ اپنے رقیب (ہاشم) کی فتنہ خیال کرتا تھا اس لئے سب سے زیادہ وہ اسی قبیلہ نے آنحضرت کی مخالفت کی؛

عداوت دونوں خاندانوں کی قدیم دشمنی بھی دیکھی جتنی بھی — جو ان کے مورث اعلیٰ
یعنی ہاشم اور امیہ کے دور سے پہلے آرہی تھی اس میں شک نہیں کہ ہمارے بعض قدیم مورخین ہاشم
اور امیہ کے خاندانوں کے درمیان دو قوتوں پر منافرت کا حوالہ دیتے ہیں۔ لیکن سوال یہ ہے کہ کیا شخصی
منافرت خاندانی مقابلت اور قومی چشمک میں تبدیل ہو گئی تھی اور اس کے اثرات اتنے دیرپا تھے کہ نسل
منفصل ہوتے رہے؟ اور کیا بنو ہاشم اور بنو امیہ زمانہ قبل اسلام میں ایسے ہی دشمن تھے جیسا کہ ثابت کیا جاتا
ہے؟ ان تمام سوالات کے جواب کے لئے ہم کو تھیلہ تفریش جس کے یہ دونوں خاندان رکن تھے کی تاریخ کے
ادراک اٹھنے ہوں گے۔

ابن اسحاق اور ابن سعد کی روایت کے مطابق قریش کا لقب خاندان ہاشم اور خاندان امیہ کے بعد
امجد قس بن کلاب کو دیا تھا جو مرخین کی روایت کے مطابق حضرت ابراہیم علیہ السلام کی پچیسویں پشت میں اور فرہ
ساک کی چھٹی نسل میں تھے۔ قس نے قریش کے مختلف خاندانوں کو جو اس وقت تک بنو نصرؓ یا بنو فہر کہا جاتا تھا
متحدہ اور مکہ کی سیادت قبیلہ خزاعہ سے منافرت کے ذریعہ حاصل کی تھی مثلاً تاہم یہ بات ذہن نشین رکھنے کی ہے

۱۔ ابن سعد، الطبقات الکبریٰ، بیروت ۱۹۶۶ء، جلد اول صفحہ ۱۶، ابن جریر طبری تاریخ طبری، دارالمعارف،
القاهرہ ۱۹۶۶ء، جلد دوم صفحہ ۲۵۹، شبلی نعمانی، صفحہ ۹۹، رتنہ للامین، صفحہ ۱۶۱، ابن سعد، تاریخ طبری،
صفحہ ۵۲۔

۲۔ ابن اسحاق، سیدۃ رسول اللہ، انگریزی ترجمہ بعنوان The Life of Muhammad ﷺ

A.G. Guillaume، کسفورڈ یونیورسٹی پریس لندن ۱۹۵۵ء، صفحہ ۹۵-۹۸

۳۔ ابن سعد، ۶۸-۶۹ء، شبلی، صفحہ ۱۵۲، حاشیہ ۱

۴۔ ازرقی، کتاب اخبار کتبہ، مرتبہ فردی ندوسفیلڈ (Ferdinand W. Deppel)

بیروت ۱۹۶۶ء، صفحہ ۶۶، طبری، اردو ترجمہ محمد ابراہیم ندوی، نفیس اکیڈمی کراچی ۱۹۶۶ء، صفحہ ۴۸

۵۔ بخاری، المعجم، باب مبعث النبوی، ابن اسحاق، صفحہ ۱۰، ابن سعد، صفحہ ۶۶-۵۵

طبری، صفحہ ۱۲۱، ابن سعد، صفحہ ۱۷۱، ابن اسحاق، صفحہ ۹۵۲، ابن سعد، ازرقی، صفحہ

طبری، صفحہ ۱۲۱، شبلی نے ابن اسحاق اور ابن سعد کی ساری روایت کو قبول کیا ہے جس کے مطابق قصہ کو کہہ سوار بخاری سے دار طویل
مبشرہ کی جڑی سے شادی کر لی بنا پر حاصل ہوئی تھی کہ دونوں قدیم مورخین کی ایک روایت پہلی روایت، کی نفی کرتی ہے۔

کر قہی بن سلاب کو اپنی تمام ابا، وحشت کے باوجود مکہ کی مکمل سرکاری حاصل نہ تھی اور نہ ہی ان سے قبل قبیلہ خزاعہ کو تمام اختیارات حاصل تھے۔ دراصل مکہ کی سیاست اشرا فیہ علیہ (یعنی عہدہ فوج) کے اصولوں پر قائم تھی جس میں شہر کے تمام سربراہان و درجہ خاندانوں کو نمائندگی حاصل تھی مختلف روایات کی تحقیق و تتبع سے معلوم ہوتا ہے کہ حمزہ (توسیت کعبہ) سقایہ (محتاج کے لئے پانی کی فراہمی) رفاہ (محتاج کے لئے کھانے کا انتظام) قیادہ (فوجی کمان) اور لواء (جنگ میں قومی پرچم اٹھانے کا اعزاز) قہی کو خزاعہ سے حاصل ہوا تھا۔ قہی نے عہدہ کی بنیاد ڈال کر اس کی توسیت بھی اپنے پاس رکھی تھی جس سے ان کے دھار میں اضافہ ہوا تھا۔ ان اختیارات عہدوں کے علاوہ بعض اہم عہدے بنو نضر کے دوسرے خاندانوں میں نسل در نسل چلے آ رہے تھے چنانچہ سفارت و مناشرت کے عہدے قہی کے دادا مرہ بن کعب کے بھائی عدی بن کعب کے خاندان میں منتقل ہوتے رہے جبکہ دبیت و مقام بنو تميم کے پاس، قبیہ (سوار فوج کی سالاری اور خیمہ و خروش کا انتظام) بنو مخزوم کے پاس، ازلام و ایسار (خانہ کعبہ میں خال کے امور کا عہدہ) بنو جمح کے خاندان میں، مشورہ

۱۔ ابن اسحاق، ص ۵۲-۵۳، ابن سعد، ص ۷۷، اردنی ص ۶۲، طبری ص ۴۳، شبلی ص ۱۵۳۔ صرف اللہ تعالیٰ

قیادہ کا ذکر کیا ہے۔ باقی عام مورخین اس عہدہ کا عالم طود سے ذکر نہیں کرتے ہیں۔ مکی سیاست میں قیادہ کا عہدہ بہت اہم ہوتا تھا اور علیٰ طور پر اس پر فائز شخص قریش کا سردار سمجھا جاتا تھا۔ حیرت ہے کہ مورخین اتنے اہم عہدے کا ذکر کیوں نظر انداز کرتے ہیں؟ مورخین کی اس روش سے شبہ پیدا ہوتا ہے کہ ہمیں اس عہدہ کو نظر انداز کرنے کا سبب یہ تو نہیں تھا کہ قہی کی تیسری بیڑھی میں یہ عہدہ عبد شمس کو ملا تھا اور پھر انھیں کے خاندان میں بخت نبوی کے عہد تک قائم رہا۔

۲۔ ابن سعد، ص ۷۷۔ نیز ابن اسحاق، ص ۵۲-۵۳، طبری ص ۴۳، شبلی ص ۱۵۳۔ یہاں شبلی کے اس

خیال کی طرف اشارہ کرنا ضروری معلوم ہوتا ہے کہ قہی نے سقایہ اور رفاہ کے عہدے قائم کئے تھے شبلی کا یہ خیال تاریخی حقیقت کے خلاف ہے۔ اس طرح سقایہ کے عہدے کے سلسلہ میں زمر کا ذکر بھی تاریخی حقیقت کے منافی ہے کیوں کہ زمر مدون سے گم تھا اور اس کو قہی کے پڑپوتے عبد المطلب بن ہاشم نے بازیافت کیا تھا سلا خطہ ہوا ابن اسحاق ص ۶۱-۵۸، ابن سعد ص ۸۶، شبلی ص ۱۵۶

(قریش کی مجلس شوریٰ کی سالاری) بنو اسعد کے افراد میں ادرا (کعبہ کی آمدنی کی دیکھ بھال اور خزانہ کا انتظام) بنو سہم کے ہاتھ میں ایک نسل سے دوسری نسل کو دراثت میں ملے رہے۔ عبدوں اور مناصب کی اس تصریح سے یہ ثابت ہوتا ہے کہ مکہ کی سیاست میں قحی بن کلاب ہی سب کچھ نہیں تھے اور مورخین کے اس بیان کے باوجود کہ وہ اپنی قوم کے بادشاہ کے مانند تھے دوسرے خاندانوں کی مکی سیارہ میں شراکت سے انکار نہیں کیا جاسکتا۔ تاہم یہ بات تسلیم ہے کہ قحی اپنی شخصیت اور کارناموں کے سبب مکہ کی قبائلی تاریخ میں سب سے زیادہ ممتاز شیخ تھے۔

عام مورخین کے مشہور ترین روایت کے مطابق قحی بن کلاب نے اپنی موت کے وقت اپنے تمام مناصب اپنے بڑے بیٹے عبدالدار کے حوالے کر دیئے تھے مگر ابن سعد کی ایک اور روایت کے مطابق عبدالمناف اپنے باپ قحی کے جانشین بنے تھے۔ بہر کیف اس مشہور روایت کے مطابق عبدالمناف کے بیٹے ہاشم نے اپنے تین اور بھائیوں عبد شمس، عبد مطلب اور نوفل کی متحدہ کوشش سے بنو عبددار سے ان کے عہدوں کو چھین لینے کا فیصلہ کیا جس کے نتیجے میں قریش تین گروہوں میں بٹ گیا۔ آخر کار اس امر پر صلح ہو گئی کہ خاندان عبدالمناف کو سقاہ اور رفادہ دے دیئے جائیں اور بقیہ لہ ابا عبد رب العقیل القویہ قاہرہ (پیدائش) ۳۱ھ ابن اسحاق، ۵۶ھ: ابن سعد، ۵۳ھ بطری ۵۶ھ ابن سعد، ۵۶ھ: نیز بطری ۵۶ھ: حیرت ہے کہ شبلی ۵۶ھ نے دونوں روایتیں قبول کر لی ہیں۔ دوسرے یہ کہ انھوں عبدالدار کو سب بھائیوں میں ناقابلِ تباہی ہے جو قدیم مورخین کے بیانات کی مرید لفظی کرتا ہے۔

۱۔ ابن سعد، ۵۶ھ کے مطابق مختلف خاندانہائے قریش کی گروہ بندی حسبِ ذیل ہے۔

گروہ الف / المیثون	گروہ ب / الاحلاف	گروہ ج /
خاندان عبدالمناف کے حامی	خاندان عبدالدار کا حامی	(غیر جانبدار)
۱۔ بنو اسعد	۱۔ بنو مخزوم	۱۔ بنو عامر بن لوی
۲۔ بنو زہرہ	۲۔ بنو سہم	۲۔ بنو محارب بن فہر
۳۔ بنو تہیم	۳۔ بنو جحج	
۴۔ بنو حارث بن فہر	۴۔ بنو عدی	

مصحف زبیری، کتاب نسب قریش صفحہ ۳۱ میں اول الذکر دگر دگر ہوں کا ذکر کرتے ہیں۔ تیسرے کا نہیں۔

عہدے یعنی حجابہ، لواء اور دارالندوہ بدستور خاندان عبدالدار میں رہیں۔ یہاں اس امر کی طرف اشارہ کرنا ضروری معلوم ہوتا ہے کہ ان پانچ عہدوں کے سوا البقیہ سات یا آٹھ مناصب قریش کے دوسرے خاندانوں کے پاس حسب دستور سابق موجود رہے۔ گویا کہ بنو عبدالدار کے خلاف ہاشم اور ان کے بھائیوں کا متحدہ محاذ مکہ کی سیادت کا مکمل حصول نہیں تھا بلکہ اس میں صرف اپنے حق کو پالنے کی حقیقت نہایت تھی۔ مگر یہ مشہور عالم ادب ایزد زنی کی روایت سے جو نسبتاً غیر معروف ہے قطعی مختلف ہے۔ اخبار مکہ کے بیان کے مطابق قعی بن کلاب نے اپنی موت کے وقت اپنے چھ مناصب اپنے دو بیٹوں کے درمیان برابر برابر تقسیم کر دیئے تھے۔ چنانچہ بڑے بیٹے عبدالدار کو حجابہ، لواء اور دارالندوہ ملے تھے جبکہ عبدمناف کے حصہ میں سقایہ، رفاہہ اور قبادہ آئے تھے۔ عبدمناف نے اپنی موت کی گھڑی میں قبائلی تنظیم کے مطابق سقایہ اور رفاہہ ہاشم کو اور قبادہ کا اہم منصب عبد شمس کو عطا کر دیا تھا جو ظاہر ہے کہ ایک منطقی تقسیم معلوم ہوتی ہے اور زنی کے اس بیان کے مطابق ہاشم کے لئے بنو عبدالدار سے مناصب کے لئے اُلجھنے کی گنجائش ہی باقی نہیں رہتی اس لئے وہ ہاشم اور عبدالدار کے خاندان کے درمیان ہونے والے مبینہ اختلاف کا سرے سے ذکر ہی نہیں کرتے۔ اور زنی کی روایت قرین قیاس اور زیادہ منطقی معلوم ہوتی ہے کیونکہ اسلام سے قبل کے جاہلی نظام میں جبکہ مرکزیت کا کوئی تصور نہیں تھا یہی سب ترین حکمت عملی ہو سکتی تھی۔ مزید یہ کہ عالم مورخین کے یہاں اس مسئلہ پر کافی اختلاف، الجھن اور تضاد نظر آتا ہے۔

ابن اسحاق، صفحہ ۱۵۶، ابن سعد، صفحہ ۱، دار صوف، شبلی صفحہ ۱۵۴۔ ان تمام عام مورخین میں صرف طبری واحد مورخ ہیں جو اس تضاد کا ذکر نہیں کرتے ہیں۔ گویا کہ وہ اور زنی کی تائید کرتے ہیں ملاحظہ ہو اگلا حاشیہ طبری۔ نیز خلیفہ طبری دار صوف کا یہ خیال صحیح معلوم نہیں ہوتا کہ اس صلح کے بعد عبدالدار کی حیثیت محض برائے نام رہ گئی تھی اور عبدمناف مکہ کے مالک بن گئے تھے۔ عبدالدار کے پاس اب بھی تین اہم عہدے تھے جس سے ان کے مقام کا درجہ ظاہر ہے۔

۱۔ اور زنی، صفحہ ۳۱۱ ایضاً ۳۱۲۔ طبری صفحہ ۳ کا یہ بیان کہ "ہاشم اپنے باپ عبدمناف کے بعد سقایہ اور رفاہہ کے مالک بنے" بہت اہم ہے۔ اگرچہ وہ عبد شمس کو قبادہ کا منصب ملنے کے ذکر کو نظر انداز کرتے ہیں۔ تاہم ان کی روایت بنو عبد مناف اور بنو عبدالدار کے درمیان مبینہ تضاد کی روایت کی نفی کرتی ہے۔

جس سے مغربی مصنفین کے اس شبہ کو حقیقت کا روپ ملتا ہے کہ عباسی عہد کے مؤرخین نے اپنے جہاں جگہ کو بڑھا چڑھا کر پیش کرنے کے لئے سلعہ دوسرے قریشی خاندانوں کو عموماً اور خاندان اُمیہ کو خصوصاً گرا دینے کی کوشش کی ہے۔ چنانچہ ہاشم اور امیہ کے درمیان پہلے منافرہ اور پھر ایک نسل بعد ان دونوں خاندانوں میں حرب بن اُمیہ اور عبدالمطلب بن ہاشم کے درمیان دوسرے منافرہ کا ذکر اسی کوشش کی غیر تاریخی یا کم از کم غیر منطقی دلیل ہے۔ اگر مختلف روایات کا معروضی اور تنقیدی جائزہ لیا جائے تو بلا کسی شک و شبہ یہ حقیقت واضح ہوتی ہے کہ ہاشم کو کسی سیاست یا بین الاقوامی تجارت میں وہ مقام دراصل حاصل نہ تھا جو ہماری منداول کتب سیرت و تاریخ ثابت کرنا چاہتی ہیں۔ چنانچہ تمام روایات کے متفقہ بیانات کے مطابق ہاشم کو مکہ کی اشرافی سیاست میں صرف دو منصب حاصل تھے جبکہ دوسرے قریشی خاندانوں کے پاس کم و بیش آٹھ عہدے تھے۔ اگرچہ اس میں سے امیہ کو صرف ایک عہدہ حاصل تھا لیکن اگر اسے عربوں کی جنگوں بھری تاریخ کے پس منظر میں دیکھا جائے تو سیاسی لحاظ سے قیادہ اہم ترین عہدہ تھا۔ جہاں تک ہاشم کی مقامی اور بین الاقوامی تجارت میں حیثیت کا تعلق ہے وہ منفرد نہیں تھی کیونکہ ان کے تین بھائیوں عبدشمس، مطلب اور نوفل نے مساوی مقام پیدا کیا تھا سلعہ اور ایک روایت کے مطابق عبدشمس بین الاقوامی تجارت میں زیادہ اہم حیثیت کے مالک تھے سلعہ ہمارے مآخذ مؤرخین کے تضاد کو ظاہر کرنے کے لئے صرف ایک نکتہ کا ذکر کافی ہے۔ مشہور روایت کے مطابق ہاشم نے بنو عبدالمطلب سے نہ کہ سلعہ کے مناصب حاصل کئے تھے مگر دوسری روایت کے بعد ان کو یہ عہدے باپ سے وراثت میں ملے تھے۔ تعجب ہے کہ داؤد ص ۵۰ نے بھی اس تضاد کی روایت کو قبول کر لیا ہے۔

ص ۵۰ - ابن سعد ص ۵۰، طبری، ص ۳، شبلی، ص ۱۵۵، طبری، ص ۱۳، لایہ بیان بہت اہم ہے کہ عبد مناف کے چاروں بیٹے اپنے باپ کے بعد قوم کے سردار ہوئے۔ ان کو محبوبون کہتے ہیں کیونکہ ان کی وجہ سے اشرے قریش کی حالت درست کر دی۔ انھیں نے سب سے پہلے قریش کے لئے دوسرے ملکوں میں سکونت کے لئے اجازت نامے حاصل کئے۔ اس کی وجہ سے قریش دور دور تک پھیل گئے۔ ہاشم نے شاہانِ روم اور غسانوں سے عبدشمس نے نجاشی حبشہ سے، نوفل نے کسریٰ ایران سے اور مطلب نے ملوک حمیر سے ان کے علاقوں میں آباد کاری اور تجارت کے پروانے حاصل کئے۔

مورخین نے ہاشم کو اس لئے نمایاں مقام عطا کرنے کی کوشش کی ہے کہ وہ حجاج کو پانی پلاتے اور کھانا کھلاتے تھے اور اس سلسلہ میں وہ یہ تاثر دیتے ہیں کہ ہاشم بہت فیاض اور سخی تھے اور وہ خاندانِ خدا کی خاطر مدارات پر اپنی دولت صرف کرتے تھے۔ حالانکہ انھیں مورخین کے بیانات سے واضح ہوتا ہے کہ وہ قریشی خاندانوں سے سقیہ اور رقادہ کے لئے ایک معمول وصول کرتے تھے جو فی خاندان سو مثقال ہرقی ہوتا تھا۔ اس سے ہاشم کو تنظیمِ داہتمام کا اعزاز ضرور ملتا ہے مگر سخاوت و فیاضی کا وہ فخر حاصل نہیں ہوتا جو ہمارے مورخین ثابت کرتے ہیں۔ عرب کے دوسرے خاندان سخاوت و فیاضی میں اور اپنا مال خرچ کرنے میں کسی دوسرے سے پیچھے نہیں تھے۔ چنانچہ اس تنقیح سے ہاشم اور امیہ کے درمیان مبینہ منافرہ کی روایت تاریخی بنیادوں اور تنقیدی معیار پر پوری نہیں اُترتی اور عبدِ عباسی کے اس پر بیگنہ طے کا حصہ معلوم ہوتی ہے جو اس زمانہ میں بنو امیہ کو مطعون کرنے کے لئے بڑے زور و شور بعض اطراف سے چلایا جا رہا تھا۔ یہی حال کم و بیش عبدالمطلب بن ہاشم اور حرب بن امیہ کے درمیان ہونے والے مبینہ منافرہ کا ہے۔ یہی وجہ ہے کہ ایک خاص طبقہ فکر کے مورخین کے سوا اور مصنفین و محققین نے ان دونوں منافرتوں کا ذکر ہی نہیں کیا ہے۔

پھر اگر ان دونوں خاندانوں کے درمیان دو موقعوں پر ہونے والے منافرہ کو تاریخی اور

۱۔ ابن سعد، ص ۴۸، طبری ص ۳۸، ۳۹، شبلی ص ۱۵۵ ۲۔ ابن سعد، ص ۴۸
۳۔ ابن اسحاق، ص ۵۵۔ ہاشم کی تقریر کا ایک ٹکڑا نقل کرتے ہیں کہ اگر میرے ذرائع کافی ہوتے تو میں تم پر یہ بوجھ نہ ڈالتا۔ ظاہر ہے کہ ہاشم سقیہ اور رقادہ کے اخراجات پر صرف اپنی دولت نہیں صرف کرتے تھے اور نہ ہی یہ ایک شخص یا ایک خاندان کے بس کی بات تھی جیسا کہ ابن اسحاق ص ۳۲-۳۳ کے ایک اور حوالہ سے ظاہر ہوتا ہے اور جس کا ذکر آئندہ آئے گا۔

۴۔ ابن اسحاق، ص ۳۲-۳۳۔ ازرقی ص ۱۴۵ کا بیان ہے کہ زمانہ جاہلیت میں ولید بن مغیرہ تنہا ایک سال غلاف کعبہ کے اخراجات اٹھاتے تھے جبکہ دوسرے سال قریش کے دوسرے تمام خاندان چندہ کر کے غلاف کعبہ منگواتے تھے اسی لئے ان کو العدل کا خطاب ملا تھا۔

حقیقی تسلیم بھی کر لیا جائے تو انھیں مورخین کی دوسری روایات سے یہ بھی ثابت ہوتا ہے کہ منافرہ سماج میں انٹرویو پیش کرنے والا واقعہ تھا اور صرف خاندان ہاشم اور خاندان امیہ کے درمیان ہی محدود نہیں بلکہ ابن سعد کی روایت کے مطابق عبدالمطلب بن ہاشم اور طائف کے سردار جندب بن حارث کے درمیان منافرہ ہوا تھا جس میں فیصلہ عبدالمطلب کے حق میں تھا۔ اسی طرح طبری کی ایک روایت میں عبدالمطلب بن ہاشم نے ایک کنوئیں کی ملکیت نزاع پر اپنے چچا نوفل بن عبدمناف سے منافرہ کرنا چاہا تھا مگر قریشیوں نے چچا اور بھتیجے کے درمیان منافرہ کرنے کے تنازعے میں ہارنے سے انکار کر دیا تھا۔ ۳۷ حیرت ہے کہ قریشیوں نے چچا بھتیجوں کے درمیان اس منافرہ سے پہلے اور بعد دو دو منافرے ہونے دیئے تھے۔ ہر کیف عبدالمطلب اپنے چچا نوفل کے خلاف اپنے نہالی رشتہ دار یعنی مدینہ کے نجاریوں سے فوجی مدد مانگی تھی۔ نوفل نے فوجی دباؤ کے تحت کنواں لوٹا لیس کر دیا مگر بنو ہاشم کی بجائے بنو عبد شمس سے معاہدہ حلف استوار کر لیا۔ ۳۸ اسی طرح ازرقی نے بنو عدی اور بنو شمس کے درمیان ایک منافرہ کا ذکر کیا۔ ۳۹ اب سوال یہ پیدا ہوتا ہے کہ عرب سماج میں منافرہ کے کثرت وقوع کے باوجود کیا منافرہ سے دو

۳۷ ازرقی، ص ۴۴ نیز لاحظہ ہو ابن سعد، ص ۸۷ اور حواہج ائمہ، ص ۷۷ ابن سعد، ص ۷۷۔
 ۳۸ طبری، ص ۳۵-۳۶۔ ۳۹ ایضاً۔ لیکن طبری ص ۳۳ کی ایک روایت سے معلوم ہوتا ہے کہ نوفل نے اس واقعے کے بعد خود کچھ نہیں کیا تھا البتہ عبدالمطلب نے خود خزانہ سے حلف کا معاہدہ کر لیا تھا۔ زبیری ص ۱۹ کا بیان ہے کہ نوفل کے بیٹے عدی بن نوفل نے عبدالمطلب سے سقایی عدی جو معاف اور مردہ کے درمیان واقع تھا کے سلسلہ میں نزاع کیا اور اپنے رشتہ داروں کی مدد سے حاصل کر لیا جیسا کہ روایت سے ظاہر ہوتا ہے۔ لیکن زبیری، ص ۱۹ کی روایت سے ظاہر ہوتا ہے کہ نوفل کے بیٹے عدی نے عبدالمطلب سے نزاع کیا تھا اور بنی غولید بن اسعد کی مدد سے کامیابی حاصل کی تھی۔
 ۴۰ ازرقی، ص ۴۴

مختص اور فردوں کے درمیان پیدا ہونے والی بخش خاندانی رقابت اور شتمک میں تبدیل ہو جاتی تھی؟ ایک منافرہ کے اخوات اتنے گہرے اور دور رس ہوتے تھے کہ نسل و نسل عداوت اور دشمنی جاری و ساری؟ ہاشمی اور اموی خاندانوں کے درمیان منافرہ پر مبالغہ آمیز زور دینے والے مورخین اور محققین اس بات میں جواب دیتے ہیں۔ لیکن حقائق اس کی نفی کرتے ہیں۔ مثال کے طور پر ہاشم اور امیر کے وہ بیان منافرہ کے بعد تلخی پیدا ہوئی جس کے نتیجہ میں ایک روایت کے مطابق امیر کو دس سال جلاوطنی کی زندگی گذرانی، اور بخاری ہرمانہ دینا پڑا۔ اگر مورخین کے بیان کے مطابق دونوں خاندانوں میں عداوت کا یہ پہلا نزاع تھا جس نے دونوں کو ایک دوسرے کا ہمیشہ کے لئے دشمن بنا دیا تھا تو یہ لازمی نتیجہ ہونا چاہیے تھا کہ بعد ازاں دونوں کے درمیان اخوت، رشتہ داری اور دوستی کے روابط نظر آنے چاہئیں مگر حقیقت یہ ہے کہ شتم کے بیٹے عبد المطلب اور امیر کے بیٹے حرب ایک دوسرے کے غریم تھے۔ یہ منطقی نتیجہ کے لحاظ سے ان دونوں کو ایک دوسرے کا غریم نہیں ہونا چاہیے تھا چنانچہ جیسا کہ عبد المطلب اور حرب کے درمیان منافرہ نے بعد ہوا۔ لیکن یہ بخش محض وقتی اور پائیدار تھی کیونکہ عبد المطلب نے اس کے بعد اپنی چھ بیٹیوں میں سے دو بیٹیوں صفیہ اور ام حکیم کی شادی بالترتیب حرب کے ایک بیٹے اور اموی خاندان کے ایک کمرے سے کی تھی۔ تیسری بیٹی امیمہ بنت امیمہ کے حلیف حشم سے منسوب تھیں۔ اسی طرح عبد المطلب نے اپنے ایک بیٹے ابوبکر کی شادی ام جمیل سے کی تھی جو حرب کی بیٹی اور ابوسفیان کی بہن تھی۔ اگر دونوں سہیلیہ منافروں کی بخش اتنی ہی شدید ہوتی جیسی کہ بتائی جاتی ہے تو دونوں خاندانوں کے درمیان ازدواجی تعلقات

۱۔ ابن سعد، ص ۷۹، طبری، ص ۳۷-۳۸۔

۲۔ ابن سعد اور طبری کی روایت اس اعتبار سے بھی صحیح نہیں معلوم ہوتی کہ عبد شمس کے بعد امیتہ شمس کے خاندان ہونے کے سبب مکہ میں موجود رہے تھے۔ ۳۔ ابن سعد، ص ۸۰۔

۴۔ ابن سعد، طبقات، مکتبہ سواد (Sachas) لندن، ص ۱۹۱، جلد ۱، شتم، ص ۲۰۰۔ ابوجہلہ شتم، مکتبہ المیزان

کتاب نسب قریش، مرتبہ یحییٰ بزدغسال، پیرس، ۱۹۵۳ء، ص ۱۹۱-۱۹۲۔ ۵۔ ازرقی، ص ۲۲۳، ابن سعد، چہارم

ص ۵۰۰-۵۰۱، جمیل کے وہ بیٹے عقبہ اور معتقب بعد میں اسلام لائے

کی استواری ناممکن ہوتی۔ اس کے علاوہ عبدالمطلب اور نقضی سردار کے درمیان منافہ کے باوجود قبائل میں تجارتی تعلقات برقرار قائم رہے اور عبدالمطلب اور ان کے بعد عباس بن عبدالمطلب اہل طائف پر امیر سود پراد ہار دیتے رہے۔ جہاں تک عبدالمطلب اور نوفل بن عبدمناف کے درمیان تنازعہ کے نتیجہ میں بخش کا تعلق ہے تو اس سلسلہ میں طبری کی ایک روایت نوفل کو بری قرار دیتے ہوئے عبد کے بارے میں کہتی ہے کہ انھوں نے نوفل کے خلاف قبیلہ خزاعہ سے حلف کا معاہدہ کیا تھا۔ یہ کہہ تمام تصریح سے یہ بات ثابت ہوتی ہے کہ اول تو منافہ عرب سماج کے مختلف خاندانوں اور مختلف افراد درمیان ہوتا ہی رہتا تھا اس میں بنو ہاشم اور بنو امیہ کی تخصیص تاریخی دیانت کے خلاف ہے۔ دوسرے کا اثر وقتی ہوتا تھا جو انفرادی تعلقات کو عارضی طور پر تو ضرور متاثر کرتا تھا مگر زندگی بھر کا روگ نہیں بنتا تھا۔ یہ کہ منافہ کی بخش قومی عداوت اور خاندانی رقابت میں کبھی نہیں تبدیلی ہوئی۔ اور چہارم یہ کہ عرب میں دشمنی عموماً قبائلی بنیادوں پر چلتی تھی اور پنجم یہ کہ یہ قبائلی اتحاد و حلف کے معاہدے بھی ضرورت اور وقت ساتھ بدلتے رہتے تھے جیسا کہ ہم بنی عبدمناف اور بنی عبدالدار کے درمیان مخالفت کے زمانہ میں دیکھیں اسی طرح بعثت نبوی کے زمانے میں ہم کو بنی القباہلی رشتہ میں مسلسل تبدیلی نظر آئے گی۔

۱۔ ابن سعد مرتبہ صحاح و طبقات ششم ۱۲۷؛ ازرقی حاشیہ، طبری، تفسیرایت دیا؛ ازرقی حاشیہ ۱۰؛ فتوح البلدان ۱۵۷؛ ۱۵۸؛ ۱۵۹؛ ۱۶۰؛ ۱۶۱؛ ۱۶۲؛ ۱۶۳؛ ۱۶۴؛ ۱۶۵؛ ۱۶۶؛ ۱۶۷؛ ۱۶۸؛ ۱۶۹؛ ۱۷۰؛ ۱۷۱؛ ۱۷۲؛ ۱۷۳؛ ۱۷۴؛ ۱۷۵؛ ۱۷۶؛ ۱۷۷؛ ۱۷۸؛ ۱۷۹؛ ۱۸۰؛ ۱۸۱؛ ۱۸۲؛ ۱۸۳؛ ۱۸۴؛ ۱۸۵؛ ۱۸۶؛ ۱۸۷؛ ۱۸۸؛ ۱۸۹؛ ۱۹۰؛ ۱۹۱؛ ۱۹۲؛ ۱۹۳؛ ۱۹۴؛ ۱۹۵؛ ۱۹۶؛ ۱۹۷؛ ۱۹۸؛ ۱۹۹؛ ۲۰۰؛ ۲۰۱؛ ۲۰۲؛ ۲۰۳؛ ۲۰۴؛ ۲۰۵؛ ۲۰۶؛ ۲۰۷؛ ۲۰۸؛ ۲۰۹؛ ۲۱۰؛ ۲۱۱؛ ۲۱۲؛ ۲۱۳؛ ۲۱۴؛ ۲۱۵؛ ۲۱۶؛ ۲۱۷؛ ۲۱۸؛ ۲۱۹؛ ۲۲۰؛ ۲۲۱؛ ۲۲۲؛ ۲۲۳؛ ۲۲۴؛ ۲۲۵؛ ۲۲۶؛ ۲۲۷؛ ۲۲۸؛ ۲۲۹؛ ۲۳۰؛ ۲۳۱؛ ۲۳۲؛ ۲۳۳؛ ۲۳۴؛ ۲۳۵؛ ۲۳۶؛ ۲۳۷؛ ۲۳۸؛ ۲۳۹؛ ۲۴۰؛ ۲۴۱؛ ۲۴۲؛ ۲۴۳؛ ۲۴۴؛ ۲۴۵؛ ۲۴۶؛ ۲۴۷؛ ۲۴۸؛ ۲۴۹؛ ۲۵۰؛ ۲۵۱؛ ۲۵۲؛ ۲۵۳؛ ۲۵۴؛ ۲۵۵؛ ۲۵۶؛ ۲۵۷؛ ۲۵۸؛ ۲۵۹؛ ۲۶۰؛ ۲۶۱؛ ۲۶۲؛ ۲۶۳؛ ۲۶۴؛ ۲۶۵؛ ۲۶۶؛ ۲۶۷؛ ۲۶۸؛ ۲۶۹؛ ۲۷۰؛ ۲۷۱؛ ۲۷۲؛ ۲۷۳؛ ۲۷۴؛ ۲۷۵؛ ۲۷۶؛ ۲۷۷؛ ۲۷۸؛ ۲۷۹؛ ۲۸۰؛ ۲۸۱؛ ۲۸۲؛ ۲۸۳؛ ۲۸۴؛ ۲۸۵؛ ۲۸۶؛ ۲۸۷؛ ۲۸۸؛ ۲۸۹؛ ۲۹۰؛ ۲۹۱؛ ۲۹۲؛ ۲۹۳؛ ۲۹۴؛ ۲۹۵؛ ۲۹۶؛ ۲۹۷؛ ۲۹۸؛ ۲۹۹؛ ۳۰۰؛ ۳۰۱؛ ۳۰۲؛ ۳۰۳؛ ۳۰۴؛ ۳۰۵؛ ۳۰۶؛ ۳۰۷؛ ۳۰۸؛ ۳۰۹؛ ۳۱۰؛ ۳۱۱؛ ۳۱۲؛ ۳۱۳؛ ۳۱۴؛ ۳۱۵؛ ۳۱۶؛ ۳۱۷؛ ۳۱۸؛ ۳۱۹؛ ۳۲۰؛ ۳۲۱؛ ۳۲۲؛ ۳۲۳؛ ۳۲۴؛ ۳۲۵؛ ۳۲۶؛ ۳۲۷؛ ۳۲۸؛ ۳۲۹؛ ۳۳۰؛ ۳۳۱؛ ۳۳۲؛ ۳۳۳؛ ۳۳۴؛ ۳۳۵؛ ۳۳۶؛ ۳۳۷؛ ۳۳۸؛ ۳۳۹؛ ۳۴۰؛ ۳۴۱؛ ۳۴۲؛ ۳۴۳؛ ۳۴۴؛ ۳۴۵؛ ۳۴۶؛ ۳۴۷؛ ۳۴۸؛ ۳۴۹؛ ۳۵۰؛ ۳۵۱؛ ۳۵۲؛ ۳۵۳؛ ۳۵۴؛ ۳۵۵؛ ۳۵۶؛ ۳۵۷؛ ۳۵۸؛ ۳۵۹؛ ۳۶۰؛ ۳۶۱؛ ۳۶۲؛ ۳۶۳؛ ۳۶۴؛ ۳۶۵؛ ۳۶۶؛ ۳۶۷؛ ۳۶۸؛ ۳۶۹؛ ۳۷۰؛ ۳۷۱؛ ۳۷۲؛ ۳۷۳؛ ۳۷۴؛ ۳۷۵؛ ۳۷۶؛ ۳۷۷؛ ۳۷۸؛ ۳۷۹؛ ۳۸۰؛ ۳۸۱؛ ۳۸۲؛ ۳۸۳؛ ۳۸۴؛ ۳۸۵؛ ۳۸۶؛ ۳۸۷؛ ۳۸۸؛ ۳۸۹؛ ۳۹۰؛ ۳۹۱؛ ۳۹۲؛ ۳۹۳؛ ۳۹۴؛ ۳۹۵؛ ۳۹۶؛ ۳۹۷؛ ۳۹۸؛ ۳۹۹؛ ۴۰۰؛ ۴۰۱؛ ۴۰۲؛ ۴۰۳؛ ۴۰۴؛ ۴۰۵؛ ۴۰۶؛ ۴۰۷؛ ۴۰۸؛ ۴۰۹؛ ۴۱۰؛ ۴۱۱؛ ۴۱۲؛ ۴۱۳؛ ۴۱۴؛ ۴۱۵؛ ۴۱۶؛ ۴۱۷؛ ۴۱۸؛ ۴۱۹؛ ۴۲۰؛ ۴۲۱؛ ۴۲۲؛ ۴۲۳؛ ۴۲۴؛ ۴۲۵؛ ۴۲۶؛ ۴۲۷؛ ۴۲۸؛ ۴۲۹؛ ۴۳۰؛ ۴۳۱؛ ۴۳۲؛ ۴۳۳؛ ۴۳۴؛ ۴۳۵؛ ۴۳۶؛ ۴۳۷؛ ۴۳۸؛ ۴۳۹؛ ۴۴۰؛ ۴۴۱؛ ۴۴۲؛ ۴۴۳؛ ۴۴۴؛ ۴۴۵؛ ۴۴۶؛ ۴۴۷؛ ۴۴۸؛ ۴۴۹؛ ۴۵۰؛ ۴۵۱؛ ۴۵۲؛ ۴۵۳؛ ۴۵۴؛ ۴۵۵؛ ۴۵۶؛ ۴۵۷؛ ۴۵۸؛ ۴۵۹؛ ۴۶۰؛ ۴۶۱؛ ۴۶۲؛ ۴۶۳؛ ۴۶۴؛ ۴۶۵؛ ۴۶۶؛ ۴۶۷؛ ۴۶۸؛ ۴۶۹؛ ۴۷۰؛ ۴۷۱؛ ۴۷۲؛ ۴۷۳؛ ۴۷۴؛ ۴۷۵؛ ۴۷۶؛ ۴۷۷؛ ۴۷۸؛ ۴۷۹؛ ۴۸۰؛ ۴۸۱؛ ۴۸۲؛ ۴۸۳؛ ۴۸۴؛ ۴۸۵؛ ۴۸۶؛ ۴۸۷؛ ۴۸۸؛ ۴۸۹؛ ۴۹۰؛ ۴۹۱؛ ۴۹۲؛ ۴۹۳؛ ۴۹۴؛ ۴۹۵؛ ۴۹۶؛ ۴۹۷؛ ۴۹۸؛ ۴۹۹؛ ۵۰۰؛ ۵۰۱؛ ۵۰۲؛ ۵۰۳؛ ۵۰۴؛ ۵۰۵؛ ۵۰۶؛ ۵۰۷؛ ۵۰۸؛ ۵۰۹؛ ۵۱۰؛ ۵۱۱؛ ۵۱۲؛ ۵۱۳؛ ۵۱۴؛ ۵۱۵؛ ۵۱۶؛ ۵۱۷؛ ۵۱۸؛ ۵۱۹؛ ۵۲۰؛ ۵۲۱؛ ۵۲۲؛ ۵۲۳؛ ۵۲۴؛ ۵۲۵؛ ۵۲۶؛ ۵۲۷؛ ۵۲۸؛ ۵۲۹؛ ۵۳۰؛ ۵۳۱؛ ۵۳۲؛ ۵۳۳؛ ۵۳۴؛ ۵۳۵؛ ۵۳۶؛ ۵۳۷؛ ۵۳۸؛ ۵۳۹؛ ۵۴۰؛ ۵۴۱؛ ۵۴۲؛ ۵۴۳؛ ۵۴۴؛ ۵۴۵؛ ۵۴۶؛ ۵۴۷؛ ۵۴۸؛ ۵۴۹؛ ۵۵۰؛ ۵۵۱؛ ۵۵۲؛ ۵۵۳؛ ۵۵۴؛ ۵۵۵؛ ۵۵۶؛ ۵۵۷؛ ۵۵۸؛ ۵۵۹؛ ۵۶۰؛ ۵۶۱؛ ۵۶۲؛ ۵۶۳؛ ۵۶۴؛ ۵۶۵؛ ۵۶۶؛ ۵۶۷؛ ۵۶۸؛ ۵۶۹؛ ۵۷۰؛ ۵۷۱؛ ۵۷۲؛ ۵۷۳؛ ۵۷۴؛ ۵۷۵؛ ۵۷۶؛ ۵۷۷؛ ۵۷۸؛ ۵۷۹؛ ۵۸۰؛ ۵۸۱؛ ۵۸۲؛ ۵۸۳؛ ۵۸۴؛ ۵۸۵؛ ۵۸۶؛ ۵۸۷؛ ۵۸۸؛ ۵۸۹؛ ۵۹۰؛ ۵۹۱؛ ۵۹۲؛ ۵۹۳؛ ۵۹۴؛ ۵۹۵؛ ۵۹۶؛ ۵۹۷؛ ۵۹۸؛ ۵۹۹؛ ۶۰۰؛ ۶۰۱؛ ۶۰۲؛ ۶۰۳؛ ۶۰۴؛ ۶۰۵؛ ۶۰۶؛ ۶۰۷؛ ۶۰۸؛ ۶۰۹؛ ۶۱۰؛ ۶۱۱؛ ۶۱۲؛ ۶۱۳؛ ۶۱۴؛ ۶۱۵؛ ۶۱۶؛ ۶۱۷؛ ۶۱۸؛ ۶۱۹؛ ۶۲۰؛ ۶۲۱؛ ۶۲۲؛ ۶۲۳؛ ۶۲۴؛ ۶۲۵؛ ۶۲۶؛ ۶۲۷؛ ۶۲۸؛ ۶۲۹؛ ۶۳۰؛ ۶۳۱؛ ۶۳۲؛ ۶۳۳؛ ۶۳۴؛ ۶۳۵؛ ۶۳۶؛ ۶۳۷؛ ۶۳۸؛ ۶۳۹؛ ۶۴۰؛ ۶۴۱؛ ۶۴۲؛ ۶۴۳؛ ۶۴۴؛ ۶۴۵؛ ۶۴۶؛ ۶۴۷؛ ۶۴۸؛ ۶۴۹؛ ۶۵۰؛ ۶۵۱؛ ۶۵۲؛ ۶۵۳؛ ۶۵۴؛ ۶۵۵؛ ۶۵۶؛ ۶۵۷؛ ۶۵۸؛ ۶۵۹؛ ۶۶۰؛ ۶۶۱؛ ۶۶۲؛ ۶۶۳؛ ۶۶۴؛ ۶۶۵؛ ۶۶۶؛ ۶۶۷؛ ۶۶۸؛ ۶۶۹؛ ۶۷۰؛ ۶۷۱؛ ۶۷۲؛ ۶۷۳؛ ۶۷۴؛ ۶۷۵؛ ۶۷۶؛ ۶۷۷؛ ۶۷۸؛ ۶۷۹؛ ۶۸۰؛ ۶۸۱؛ ۶۸۲؛ ۶۸۳؛ ۶۸۴؛ ۶۸۵؛ ۶۸۶؛ ۶۸۷؛ ۶۸۸؛ ۶۸۹؛ ۶۹۰؛ ۶۹۱؛ ۶۹۲؛ ۶۹۳؛ ۶۹۴؛ ۶۹۵؛ ۶۹۶؛ ۶۹۷؛ ۶۹۸؛ ۶۹۹؛ ۷۰۰؛ ۷۰۱؛ ۷۰۲؛ ۷۰۳؛ ۷۰۴؛ ۷۰۵؛ ۷۰۶؛ ۷۰۷؛ ۷۰۸؛ ۷۰۹؛ ۷۱۰؛ ۷۱۱؛ ۷۱۲؛ ۷۱۳؛ ۷۱۴؛ ۷۱۵؛ ۷۱۶؛ ۷۱۷؛ ۷۱۸؛ ۷۱۹؛ ۷۲۰؛ ۷۲۱؛ ۷۲۲؛ ۷۲۳؛ ۷۲۴؛ ۷۲۵؛ ۷۲۶؛ ۷۲۷؛ ۷۲۸؛ ۷۲۹؛ ۷۳۰؛ ۷۳۱؛ ۷۳۲؛ ۷۳۳؛ ۷۳۴؛ ۷۳۵؛ ۷۳۶؛ ۷۳۷؛ ۷۳۸؛ ۷۳۹؛ ۷۴۰؛ ۷۴۱؛ ۷۴۲؛ ۷۴۳؛ ۷۴۴؛ ۷۴۵؛ ۷۴۶؛ ۷۴۷؛ ۷۴۸؛ ۷۴۹؛ ۷۵۰؛ ۷۵۱؛ ۷۵۲؛ ۷۵۳؛ ۷۵۴؛ ۷۵۵؛ ۷۵۶؛ ۷۵۷؛ ۷۵۸؛ ۷۵۹؛ ۷۶۰؛ ۷۶۱؛ ۷۶۲؛ ۷۶۳؛ ۷۶۴؛ ۷۶۵؛ ۷۶۶؛ ۷۶۷؛ ۷۶۸؛ ۷۶۹؛ ۷۷۰؛ ۷۷۱؛ ۷۷۲؛ ۷۷۳؛ ۷۷۴؛ ۷۷۵؛ ۷۷۶؛ ۷۷۷؛ ۷۷۸؛ ۷۷۹؛ ۷۸۰؛ ۷۸۱؛ ۷۸۲؛ ۷۸۳؛ ۷۸۴؛ ۷۸۵؛ ۷۸۶؛ ۷۸۷؛ ۷۸۸؛ ۷۸۹؛ ۷۹۰؛ ۷۹۱؛ ۷۹۲؛ ۷۹۳؛ ۷۹۴؛ ۷۹۵؛ ۷۹۶؛ ۷۹۷؛ ۷۹۸؛ ۷۹۹؛ ۸۰۰؛ ۸۰۱؛ ۸۰۲؛ ۸۰۳؛ ۸۰۴؛ ۸۰۵؛ ۸۰۶؛ ۸۰۷؛ ۸۰۸؛ ۸۰۹؛ ۸۱۰؛ ۸۱۱؛ ۸۱۲؛ ۸۱۳؛ ۸۱۴؛ ۸۱۵؛ ۸۱۶؛ ۸۱۷؛ ۸۱۸؛ ۸۱۹؛ ۸۲۰؛ ۸۲۱؛ ۸۲۲؛ ۸۲۳؛ ۸۲۴؛ ۸۲۵؛ ۸۲۶؛ ۸۲۷؛ ۸۲۸؛ ۸۲۹؛ ۸۳۰؛ ۸۳۱؛ ۸۳۲؛ ۸۳۳؛ ۸۳۴؛ ۸۳۵؛ ۸۳۶؛ ۸۳۷؛ ۸۳۸؛ ۸۳۹؛ ۸۴۰؛ ۸۴۱؛ ۸۴۲؛ ۸۴۳؛ ۸۴۴؛ ۸۴۵؛ ۸۴۶؛ ۸۴۷؛ ۸۴۸؛ ۸۴۹؛ ۸۵۰؛ ۸۵۱؛ ۸۵۲؛ ۸۵۳؛ ۸۵۴؛ ۸۵۵؛ ۸۵۶؛ ۸۵۷؛ ۸۵۸؛ ۸۵۹؛ ۸۶۰؛ ۸۶۱؛ ۸۶۲؛ ۸۶۳؛ ۸۶۴؛ ۸۶۵؛ ۸۶۶؛ ۸۶۷؛ ۸۶۸؛ ۸۶۹؛ ۸۷۰؛ ۸۷۱؛ ۸۷۲؛ ۸۷۳؛ ۸۷۴؛ ۸۷۵؛ ۸۷۶؛ ۸۷۷؛ ۸۷۸؛ ۸۷۹؛ ۸۸۰؛ ۸۸۱؛ ۸۸۲؛ ۸۸۳؛ ۸۸۴؛ ۸۸۵؛ ۸۸۶؛ ۸۸۷؛ ۸۸۸؛ ۸۸۹؛ ۸۹۰؛ ۸۹۱؛ ۸۹۲؛ ۸۹۳؛ ۸۹۴؛ ۸۹۵؛ ۸۹۶؛ ۸۹۷؛ ۸۹۸؛ ۸۹۹؛ ۹۰۰؛ ۹۰۱؛ ۹۰۲؛ ۹۰۳؛ ۹۰۴؛ ۹۰۵؛ ۹۰۶؛ ۹۰۷؛ ۹۰۸؛ ۹۰۹؛ ۹۱۰؛ ۹۱۱؛ ۹۱۲؛ ۹۱۳؛ ۹۱۴؛ ۹۱۵؛ ۹۱۶؛ ۹۱۷؛ ۹۱۸؛ ۹۱۹؛ ۹۲۰؛ ۹۲۱؛ ۹۲۲؛ ۹۲۳؛ ۹۲۴؛ ۹۲۵؛ ۹۲۶؛ ۹۲۷؛ ۹۲۸؛ ۹۲۹؛ ۹۳۰؛ ۹۳۱؛ ۹۳۲؛ ۹۳۳؛ ۹۳۴؛ ۹۳۵؛ ۹۳۶؛ ۹۳۷؛ ۹۳۸؛ ۹۳۹؛ ۹۴۰؛ ۹۴۱؛ ۹۴۲؛ ۹۴۳؛ ۹۴۴؛ ۹۴۵؛ ۹۴۶؛ ۹۴۷؛ ۹۴۸؛ ۹۴۹؛ ۹۵۰؛ ۹۵۱؛ ۹۵۲؛ ۹۵۳؛ ۹۵۴؛ ۹۵۵؛ ۹۵۶؛ ۹۵۷؛ ۹۵۸؛ ۹۵۹؛ ۹۶۰؛ ۹۶۱؛ ۹۶۲؛ ۹۶۳؛ ۹۶۴؛ ۹۶۵؛ ۹۶۶؛ ۹۶۷؛ ۹۶۸؛ ۹۶۹؛ ۹۷۰؛ ۹۷۱؛ ۹۷۲؛ ۹۷۳؛ ۹۷۴؛ ۹۷۵؛ ۹۷۶؛ ۹۷۷؛ ۹۷۸؛ ۹۷۹؛ ۹۸۰؛ ۹۸۱؛ ۹۸۲؛ ۹۸۳؛ ۹۸۴؛ ۹۸۵؛ ۹۸۶؛ ۹۸۷؛ ۹۸۸؛ ۹۸۹؛ ۹۹۰؛ ۹۹۱؛ ۹۹۲؛ ۹۹۳؛ ۹۹۴؛ ۹۹۵؛ ۹۹۶؛ ۹۹۷؛ ۹۹۸؛ ۹۹۹؛ ۱۰۰۰؛ ۱۰۰۱؛ ۱۰۰۲؛ ۱۰۰۳؛ ۱۰۰۴؛ ۱۰۰۵؛ ۱۰۰۶؛ ۱۰۰۷؛ ۱۰۰۸؛ ۱۰۰۹؛ ۱۰۱۰؛ ۱۰۱۱؛ ۱۰۱۲؛ ۱۰۱۳؛ ۱۰۱۴؛ ۱۰۱۵؛ ۱۰۱۶؛ ۱۰۱۷؛ ۱۰۱۸؛ ۱۰۱۹؛ ۱۰۲۰؛ ۱۰۲۱؛ ۱۰۲۲؛ ۱۰۲۳؛ ۱۰۲۴؛ ۱۰۲۵؛ ۱۰۲۶؛ ۱۰۲۷؛ ۱۰۲۸؛ ۱۰۲۹؛ ۱۰۳۰؛ ۱۰۳۱؛ ۱۰۳۲؛ ۱۰۳۳؛ ۱۰۳۴؛ ۱۰۳۵؛ ۱۰۳۶؛ ۱۰۳۷؛ ۱۰۳۸؛ ۱۰۳۹؛ ۱۰۴۰؛ ۱۰۴۱؛ ۱۰۴۲؛ ۱۰۴۳؛ ۱۰۴۴؛ ۱۰۴۵؛ ۱۰۴۶؛ ۱۰۴۷؛ ۱۰۴۸؛ ۱۰۴۹؛ ۱۰۵۰؛ ۱۰۵۱؛ ۱۰۵۲؛ ۱۰۵۳؛ ۱۰۵۴؛ ۱۰۵۵؛ ۱۰۵۶؛ ۱۰۵۷؛ ۱۰۵۸؛ ۱۰۵۹؛ ۱۰۶۰؛ ۱۰۶۱؛ ۱۰۶۲؛ ۱۰۶۳؛ ۱۰۶۴؛ ۱۰۶۵؛ ۱۰۶۶؛ ۱۰۶۷؛ ۱۰۶۸؛ ۱۰۶۹؛ ۱۰۷۰؛ ۱۰۷۱؛ ۱۰۷۲؛ ۱۰۷۳؛ ۱۰۷۴؛ ۱۰۷۵؛ ۱۰۷۶؛ ۱۰۷۷؛ ۱۰۷۸؛ ۱۰۷۹؛ ۱۰۸۰؛ ۱۰۸۱؛ ۱۰۸۲؛ ۱۰۸۳؛ ۱۰۸۴؛ ۱۰۸۵؛ ۱۰۸۶؛ ۱۰۸۷؛ ۱۰۸۸؛ ۱۰۸۹؛ ۱۰۹۰؛ ۱۰۹۱؛ ۱۰۹۲؛ ۱۰۹۳؛ ۱۰۹۴؛ ۱۰۹۵؛ ۱۰۹۶؛ ۱۰۹۷؛ ۱۰۹۸؛ ۱۰۹۹؛ ۱۱۰۰؛ ۱۱۰۱؛ ۱۱۰۲؛ ۱۱۰۳؛ ۱۱۰۴؛ ۱۱۰۵؛ ۱۱۰۶؛ ۱۱۰۷؛ ۱۱۰۸؛ ۱۱۰۹؛ ۱۱۱۰؛ ۱۱۱۱؛ ۱۱۱۲؛ ۱۱۱۳؛ ۱۱۱۴؛ ۱۱۱۵؛ ۱۱۱۶؛ ۱۱۱۷؛ ۱۱۱۸؛ ۱۱۱۹؛ ۱۱۲۰؛ ۱۱۲۱؛ ۱۱۲۲؛ ۱۱۲۳؛ ۱۱۲۴؛ ۱۱۲۵؛ ۱۱۲۶؛ ۱۱۲۷؛ ۱۱۲۸؛ ۱۱۲۹؛ ۱۱۳۰؛ ۱۱۳۱؛ ۱۱۳۲؛ ۱۱۳۳؛ ۱۱۳۴؛ ۱۱۳۵؛ ۱۱۳۶؛ ۱۱۳۷؛ ۱۱۳۸؛ ۱۱۳۹؛ ۱۱۴۰؛ ۱۱۴۱؛ ۱۱۴۲؛ ۱۱۴۳؛ ۱۱۴۴؛ ۱۱۴۵؛ ۱۱۴۶؛ ۱۱۴۷؛ ۱۱۴۸؛ ۱۱۴۹؛ ۱۱۵۰؛ ۱۱۵۱؛ ۱۱۵۲؛ ۱۱۵۳؛ ۱۱۵۴؛ ۱۱۵۵؛ ۱۱۵۶؛ ۱۱۵۷؛ ۱۱۵۸؛ ۱۱۵۹؛ ۱۱۶۰؛ ۱۱۶۱؛ ۱۱۶۲؛ ۱۱۶۳؛ ۱۱۶۴؛ ۱۱۶۵؛ ۱۱۶۶؛ ۱۱۶۷؛ ۱۱۶۸؛ ۱۱۶۹؛ ۱۱۷۰؛ ۱۱۷۱؛ ۱۱۷۲؛ ۱۱۷۳؛ ۱۱۷۴؛ ۱۱۷۵؛ ۱۱۷۶؛ ۱۱۷۷؛ ۱۱۷۸؛ ۱۱۷۹؛ ۱۱۸۰؛ ۱۱۸۱؛ ۱۱۸۲؛ ۱۱۸۳؛ ۱۱۸۴؛ ۱۱۸۵؛ ۱۱۸۶؛ ۱۱۸۷؛ ۱۱۸۸؛ ۱۱۸۹؛ ۱۱۹۰؛ ۱۱۹۱؛ ۱۱۹۲؛ ۱۱۹۳؛ ۱۱۹۴؛ ۱۱۹۵؛ ۱۱۹۶؛ ۱۱۹۷؛ ۱۱۹۸؛ ۱۱۹۹؛ ۱۲۰۰؛ ۱۲۰۱؛ ۱۲۰۲؛ ۱۲۰۳؛ ۱۲۰۴؛ ۱۲۰۵؛ ۱۲۰۶؛ ۱۲۰۷؛ ۱۲۰۸؛ ۱۲۰۹؛ ۱۲۱۰؛ ۱۲۱۱؛ ۱۲۱۲؛ ۱۲۱۳؛ ۱۲۱۴؛ ۱۲۱۵؛ ۱۲۱۶؛ ۱۲۱۷؛ ۱۲۱۸؛ ۱۲۱۹؛ ۱۲۲۰؛ ۱۲۲۱؛ ۱۲۲۲؛ ۱۲۲۳؛ ۱۲۲۴؛ ۱۲۲۵؛ ۱۲۲۶؛ ۱۲۲۷؛ ۱۲۲۸؛ ۱۲۲۹؛ ۱۲۳۰؛ ۱۲۳۱؛ ۱۲۳۲؛ ۱۲۳۳؛ ۱۲۳۴؛ ۱۲۳۵؛ ۱۲۳۶؛ ۱۲۳۷؛ ۱۲۳۸؛ ۱۲۳۹؛ ۱۲۴۰؛ ۱۲۴۱؛ ۱۲۴۲؛ ۱۲۴۳؛ ۱۲۴۴؛ ۱۲۴۵؛ ۱۲۴۶؛ ۱۲۴۷؛ ۱۲۴۸؛ ۱۲۴۹؛ ۱۲۵۰؛ ۱۲۵۱؛ ۱۲۵۲؛ ۱۲۵۳؛ ۱۲۵۴؛ ۱۲۵۵؛ ۱۲۵۶؛ ۱۲۵۷؛ ۱۲۵۸؛ ۱۲۵۹؛ ۱۲۶۰؛ ۱۲۶۱؛ ۱۲۶۲؛ ۱۲۶۳؛ ۱۲۶۴؛ ۱۲۶۵؛ ۱۲۶۶؛ ۱۲۶۷؛ ۱۲۶۸؛ ۱۲۶۹؛ ۱۲۷۰؛ ۱۲۷۱؛ ۱۲۷۲؛ ۱۲۷۳؛ ۱۲۷۴؛ ۱۲۷۵؛ ۱۲۷۶؛ ۱۲۷۷؛ ۱۲۷۸؛ ۱۲۷۹؛ ۱۲۸۰؛ ۱۲۸۱؛ ۱۲۸۲؛ ۱۲۸۳؛ ۱۲۸۴؛ ۱۲۸۵؛ ۱۲۸۶؛ ۱۲۸۷؛ ۱۲۸۸؛ ۱۲۸۹؛ ۱۲۹۰؛ ۱۲۹۱؛ ۱۲۹۲؛ ۱۲۹۳؛ ۱۲۹۴؛ ۱۲۹۵؛ ۱۲۹۶؛ ۱۲۹۷؛ ۱۲۹۸؛ ۱۲۹۹؛ ۱۳۰۰؛ ۱۳۰۱؛ ۱۳۰۲؛ ۱۳۰۳؛ ۱۳۰۴؛ ۱۳۰۵؛ ۱۳۰۶؛ ۱۳۰۷؛ ۱۳۰۸؛ ۱۳۰۹؛ ۱۳۱۰؛ ۱۳۱۱؛ ۱۳۱۲؛ ۱۳۱۳؛ ۱۳۱۴؛ ۱۳۱۵؛ ۱۳۱۶؛ ۱۳۱۷؛ ۱۳۱۸؛ ۱۳۱۹؛ ۱۳۲۰؛ ۱۳۲۱؛ ۱۳۲۲؛ ۱۳۲۳؛ ۱۳۲۴؛ ۱۳۲۵؛ ۱۳۲۶؛ ۱۳۲۷؛ ۱۳۲۸؛ ۱۳۲۹؛ ۱۳۳۰؛ ۱۳۳۱؛ ۱۳۳۲؛ ۱۳۳۳؛ ۱۳۳۴؛ ۱۳۳۵؛ ۱۳۳۶؛ ۱۳۳۷؛ ۱۳۳۸؛ ۱۳۳۹؛ ۱۳۴۰؛ ۱۳۴۱؛ ۱۳۴۲؛ ۱۳۴۳؛ ۱۳۴۴؛ ۱۳۴۵؛ ۱۳۴۶؛ ۱۳۴۷؛ ۱۳۴۸؛ ۱۳۴۹؛ ۱۳۵۰؛ ۱۳۵۱؛ ۱۳۵۲؛ ۱۳۵۳؛ ۱۳۵۴؛ ۱۳۵۵؛ ۱۳۵۶؛ ۱۳۵۷؛ ۱۳۵۸؛ ۱۳۵۹؛ ۱۳۶۰؛ ۱۳۶۱؛ ۱۳۶۲؛ ۱۳۶۳؛ ۱۳۶۴؛ ۱۳۶۵؛ ۱۳۶۶؛ ۱۳۶۷؛ ۱۳۶۸؛ ۱۳۶۹؛ ۱۳۷۰؛ ۱۳۷۱؛ ۱۳۷۲؛ ۱۳۷۳؛ ۱۳۷۴؛ ۱۳۷۵؛ ۱۳۷۶؛ ۱۳۷۷؛ ۱۳۷۸؛ ۱۳۷۹؛ ۱۳۸۰؛ ۱۳۸۱؛ ۱۳۸۲؛ ۱۳۸۳؛ ۱۳۸۴؛ ۱۳۸۵؛ ۱۳۸۶؛ ۱۳۸۷؛ ۱۳۸۸؛ ۱۳۸۹؛ ۱۳۹۰؛ ۱۳۹۱؛ ۱۳۹۲؛ ۱۳۹۳؛ ۱۳۹۴؛ ۱۳۹۵؛ ۱۳۹۶؛ ۱۳۹۷؛ ۱۳۹۸؛ ۱۳۹۹؛ ۱۴۰۰؛ ۱۴۰۱؛ ۱۴۰۲؛ ۱۴۰۳؛ ۱۴۰۴؛ ۱۴۰۵؛ ۱۴۰۶؛ ۱۴۰۷؛ ۱۴۰۸؛ ۱۴۰۹؛ ۱۴۱۰؛ ۱۴۱۱؛ ۱۴۱۲؛ ۱۴۱۳؛ ۱۴۱۴؛ ۱۴۱۵؛ ۱۴۱۶؛ ۱۴۱۷؛ ۱۴۱۸؛ ۱۴۱۹؛ ۱۴۲۰؛ ۱۴۲۱؛ ۱۴۲۲؛ ۱۴۲۳؛ ۱۴۲۴؛ ۱۴۲۵؛ ۱۴۲۶؛ ۱۴۲۷؛ ۱۴۲۸؛ ۱۴۲۹؛ ۱۴۳۰؛ ۱۴۳۱؛ ۱۴۳۲؛ ۱۴۳۳؛ ۱۴۳۴؛ ۱۴۳۵؛ ۱۴۳۶؛ ۱۴۳۷؛ ۱۴۳۸؛ ۱۴۳۹؛ ۱۴۴۰؛ ۱۴۴۱؛ ۱۴۴۲؛ ۱۴۴۳؛ ۱۴۴۴؛ ۱۴۴۵؛ ۱۴۴۶؛ ۱۴۴۷؛ ۱۴۴۸؛ ۱۴۴۹؛ ۱۴۵۰؛ ۱۴۵۱؛ ۱۴۵۲؛ ۱۴۵۳؛ ۱۴۵۴؛ ۱۴۵۵؛ ۱۴۵۶؛ ۱۴۵۷؛ ۱۴۵۸؛ ۱۴۵۹؛ ۱۴۶۰؛ ۱۴۶۱؛ ۱۴۶۲؛ ۱۴۶۳؛ ۱۴۶۴؛ ۱۴۶۵؛ ۱۴۶۶؛ ۱۴۶۷؛ ۱۴۶۸؛ ۱۴۶۹؛ ۱۴۷۰؛ ۱۴۷۱؛ ۱۴۷۲؛ ۱۴۷۳؛ ۱۴۷۴؛ ۱۴۷۵؛ ۱۴۷۶؛ ۱۴۷۷؛ ۱۴۷۸؛ ۱۴۷۹؛ ۱۴۸۰؛ ۱۴۸۱؛ ۱۴۸۲؛ ۱۴۸۳؛ ۱۴۸۴؛ ۱۴۸۵؛ ۱۴۸۶؛ ۱۴۸۷؛ ۱۴۸۸؛ ۱۴۸۹؛ ۱۴۹۰؛ ۱۴۹۱؛ ۱۴۹۲؛ ۱۴۹۳؛ ۱۴۹۴؛ ۱۴۹۵؛ ۱۴۹۶؛ ۱۴۹۷؛ ۱۴۹۸؛ ۱۴۹۹؛ ۱۵

ی اور اموی خاندانوں کی مبدیہ رقابت کے سلسلہ میں مکی سیاست میں ان دونوں کی حیثیت کا
۱۔ رامیہ کے زمانے تک لیا جا چکا ہے۔ حیرت کی بات ہے کہ ہمارے بعض فاضل مورخین نے ہاشم کے
مید کو صغر ثابت کرنے کی کوشش کی ہے۔ اور یہی کوشش انھوں نے عبدالمطلب کے مقابلہ میں امیہ کے
ب کے لئے روا رکھی ہے جبکہ حقائق کے برعکس نہیں ہیں تو اس کے خلاف ضرور ہیں اس کے لئے
فیہ میں دونوں خاندانوں کے مقام کا جائزہ لینا ناگزیر ہے۔ تذکرہ نگاروں کے بیان کے مطابق ہاشم
موت کی بنا پر خاندان ہاشمی کے ہاتھ سے سقایہ اور رقادہ مطلب کے خاندان میں عارضی طور
ہو گیا۔ کیونکہ مشہور روایت کے مطابق ہاشم لاؤلفوت ہو گئے تھے۔ بہر کیف بعد میں عبدالمطلب
کے ساتھ اپنی ننھیال سے مکہ آئے اور بلوغ پر اپنے باپ کے جانشین بنے۔

واضح رہے کہ عبدالمطلب کے پاس صرف دو عہدے سقایہ اور رقادہ تھے جبکہ قبادہ
یہ کے شیخ حرب بن امیہ کے پاس تھا اور بقیہ سات مناصب دوسرے قریشی سرداروں کے ہاتھ
میں تھے۔

عبدالمطلب کی ۵۷ھ میں وفات کے بعد ہاشمی خاندان کی سیادت قبائلی انداز پر تقسیم ہوئی اور

بن اسحاق، ص ۵۹، ابن سعد، ص ۵۸، طبری، ص ۳۱، واٹ ص ۳۱

ابن اسحاق، ص ۵۸، ابن سعد، ص ۵۸، شبلی، ص ۱۵۶

ازرقی ص ۵۷ کے مطابق ۵۷ھ میں سیف ذی یمن دالی یمن کو حبشہ پر فتح حاصل کرنے اور
بقرم کی بے عزت کا بدلہ لینے پر جو قریشی وفد مبارک باوجود بیٹے گیا تھا اس میں تین سردار قریش
عبدالمطلب، امیہ اور خویلد بن اسد۔ اسی زمانہ کے لگ بھگ قریش اور بنی بکر بن عبدمنہ
مانہ میں جنگ ہوئی جس میں قبادہ کا عہدہ حرب بن امیہ کے پاس تھا جس طرح فجار کی جنگوں
میں حرب نے قریشی افواج کی کمان کی تھی۔ ان تصریحات سے واضح ہوتا ہے کہ عبدالمطلب کو
یش کارئیس اعظم ثابت کرنا نیک جذبہ تو ضرور ہے مگر یہ واقعہ اور تاریخی حقیقت کے
لاف - ملاحظہ ہو شبلی ص ۱۵۶ وغیرہ -

زہیر بن عبد المطلب (فرزند اکبر) جنگ فجارہ ۱۱ھ میں آل ہاشم کے علمبردار کی حیثیت سے آئے ہیں۔ جبکہ ازرقی کے بیان کے مطابق رفادہ ابو طالب کو درستقاہ عباس بن عبد المطلب تھا۔ اگرچہ ابن اسحاق کی ایک روایت سے ظاہر ہوتا ہے کہ اس زمانے میں (اور غالباً پہلے بھی) رفادہ کا عہدہ باری باری سے مکہ کے فوجداروں میں گردش کرتا رہتا تھا۔ یہ رواج زیادہ قرین قیاس بھی معلوم ہوتا ہے اس لئے کہ حاجیوں کی ایک بڑی تعداد کی خبر گیری اور رکھا۔ مستقل انتظام ایک چھوٹے سے خاندان کے لئے کافی وقت طلب اور مشکل امر تھا۔ بہر کیف معلوم ہوا

۱۱ھ ابن سعد، اول ۱۲ھ ۱۲ھ ازرقی ص ۱۲

۱۳ھ ابن اسحاق، ص ۳۲۲ جنگ بدر کے اختتام پر حسب ذیل تفصیل رفادہ کے سلسلہ دیتے ہیں کہ قریش کے مذکورہ زیریں خاندانوں کے مالدار اور اہم افراد باری باری سے رفادہ کا انتظام کرتے تھے۔

۱۔ بنو ہاشم	=	عباس بن عبد المطلب
۲۔ بنو عبد شمس	=	عتبہ بن ربیعہ
۳۔ بنو نوفل	=	حارث بن عامر اور طعیم بن عدی۔ باری باری سے
۴۔ بنو اسد	=	ابو النجری اور حکیم بن حزام۔ باری باری سے
۵۔ بنو عبد الدار	=	نضر بن حارث
۶۔ بنو مخزوم	=	ابو جہل
۷۔ بنو جمح	=	امیہ بن خلف
۸۔ بنو سہم	=	نبیہ بن حجاج اور منبہ بن حجاج۔ باری باری سے
۹۔ بنو عامر بن لوی	=	سہیل بن عمرو بن عبد شمس

رہے ہیں ہاشمی خاندانہ کی ساکھ کافی کم ہو گئی تھی۔ ابن سعد حرب فجار کے زمانے میں جن رڈ سائے قریش کا ذکر کرتے ہیں ان میں تین اموی، ایک جمحی، ایک تیمی، ایک مخزومی ایک بنی اور ایک عبد ری تھے۔ ہاشمی خاندانہ میں سے کسی کا ذکر نہیں ہے بلکہ اس کے علاوہ ابن ابی کی روایت کے مطابق "حرب بن امیہ" قریش اور کنانہ کے سردار تھے بلکہ حرب بن ہر کی موت کے بعد قیادہ کا منصب ان کے بیٹے ابوسفیان بن حرب کو ملا۔ اس وقت سے فتح مکہ ۸ھ / سنہ ۶۳۰ء تک ابوسفیان قریشی افواج کے سالار اعلیٰ رہے سوائے غزوہ بدر ۲ھ / سنہ ۶۲۵ء کے جب ابوسفیان کی غیر حاضری میں قریشی افواج کی کمان ابو جہل مخزومی کے زیر میں تھی۔ یہاں اس امر کی طرف اشارہ ضروری معلوم ہوتا ہے کہ ابوسفیان بن حرب نے اسلام رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم کے خلاف قریشی افواج کی قیادت "اسلام دشمنی" یا مخالفت بول کی ذاتی بنیادوں پر نہیں کی تھی۔ بلکہ قریش کی ذرا بہانہ کی فوجوں کے مقررہ قبائلی قائد کے طور پر کی تھی۔ ان میں ان کی اسلام دشمنی اور عداوت رسول کو انتہا بڑا دخل تھا جتنا قریش کے تمام کفار بشمول ابولہب بن عبد المطلب نبی اور عباس بن عبد المطلب ہاشمی کو تھا۔

ہر کیف بعثت نبوی کے زمانے میں مکہ میں قریشی اشرافیہ کی جو تنظیم تھی وہ العقد الفرید اور ازرقی کے تنقید بیان کی صورت میں حسب ذیل تھی۔

نمبر شمار	منصب	منصب دار	منصب دار کا خاندان
(۱)	حجاب اور لواء	عثمان بن طلحہ	بنو عبد الدار
(۲)	رفادہ	حرث بن عامر	بنو نوفل
(۳)	سفیر	عباس بن عبد المطلب	بنو ہاشم
(۴)	مشورہ	یزید بن ریحانہ الاسود	بنو اسد
(۵)	دبہ و مغارم	ابو بکر بن ابی قحانہ	بنو تیم

سنہ ابن سعد ۱۲۷ھ ابن اسحاق ۱۵۵ھ سنہ العقد الفرید جدید سوم، ۳۱۱ھ نیز ازرقی ۱۷۷ھ

نمبر شمار	منصب	منصب دار	منصب دار کا خاندان
(۶)	تیبادہ	ابوسفیان بن حرب	بنو امیہ
(۷)	قبہ	دبید بن مغیرہ	بنو مخزوم
(۸)	سفارہ و منافرو	عمر بن خطاب	بنو عدی
(۹)	ازلام و زیمسار	صفوان بن امیہ	بنو جمح
(۱۰)	اموال	حرث بن قیس	بنو سہم

جیسے کہ اوپر حوالہ گذر چکا ہے کہ یہ مناصب اور عہدے ان خاندانوں میں نسل در نسل منتقل ہوتے، اور اس کی تصریح صاف الفاظ میں العقد الفرید کے ایک روایت سے ہوتی ہے سہ جدید سورخین خصوصاً مغربی کا بھی اس پر اتفاق ہے کہ قریش کے مختلف سرداروں کی اکثر ذیہ شہری حکومت کا کاروبار چلاتی تھی سہ اس ینانیت ہوتا ہے کہ قریش کے تمام اہم خاندان ایک دوسرے کے ہم پلہ تھے البتہ بعض ادوار میں بعض عظیم شخصیا کی بدولت ان خاندانوں کے وقار اور ساکھ میں تاثر چڑھا دیتا ہوا رہتا تھا۔ عرب کے قبائلی نظام میں کسی ایک خاندان کی اجارہ داری ممکن ہی نہیں تھی کیونکہ کوئی ایک خاندان دوسرے کی برتری تسلیم کرنے کے لئے تیار نہیں تھا۔ مکہ کے قریشیوں کی چشمک برادرانہ زیادہ تھی معاندانہ کم جبکہ عام خیال یہ ہو گیا ہے کہ قریش کے عقد سہ العقد الفرید جلد سوم، ص ۳۱۱، ازرقی ص ۱۰۰، لاندہ نوک بیان میں جو اس اختلاف ہے۔ العقد الفرید کا بیان ہے کہ لواء بنو امیہ کے پاس تھا جو کہ غلط ہے کیونکہ لواء ہمیشہ بنو عبد الدار کے ہاتھ میں رہا جیسا کہ ازرقی ص ۱۰۰ تصریح کرتے ہیں۔ اس کے علاوہ جنگ بدر میں کہ کفرج میں لواء کا ہندہ بنو عبد الدار کے ایک فرد کے پاس ہی تھا۔ ملاحظہ ہو ابن سعد ص ۵۰ جو کہتے ہیں کہ قریشی سرکین کے تین لواء تھے اور تینوں عبد الدار کے افراد کے ہاتھوں میں تھے۔ زبیری ص ۱۵۵ نے غزوہ اھو میں کہے کہ ۹۰ علمبرداروں کے الگ الگے ہیں جو کئی فوج میں تھے اور ہر ایک سب عبد ری تھے۔ اسلئے ازرقی کا بیان صحیح ہے کہ بنو امیہ کو تیارہ حال تھا۔ بنو عبد الدار میں حمایت، غزوہ اور لواء کے تاریخی تسلسل کیلئے ملاحظہ ہو ازرقی ص ۱۰۰۔ سہ العقد الفرید جلد سوم، ص ۳۱۱، ازرقی ص ۱۰۰، لاندہ نوک بیان میں جو اس اختلاف ہے۔ العقد الفرید کا بیان ہے کہ لواء بنو امیہ کے پاس تھا جو کہ غلط ہے کیونکہ لواء ہمیشہ بنو عبد الدار کے ہاتھ میں رہا جیسا کہ ازرقی ص ۱۰۰ تصریح کرتے ہیں۔ اس کے علاوہ جنگ بدر میں کہ کفرج میں لواء کا ہندہ بنو عبد الدار کے ایک فرد کے پاس ہی تھا۔ ملاحظہ ہو ابن سعد ص ۵۰ جو کہتے ہیں کہ قریشی سرکین کے تین لواء تھے اور تینوں عبد الدار کے افراد کے ہاتھوں میں تھے۔ زبیری ص ۱۵۵ نے غزوہ اھو میں کہے کہ ۹۰ علمبرداروں کے الگ الگے ہیں جو کئی فوج میں تھے اور ہر ایک سب عبد ری تھے۔ اسلئے ازرقی کا بیان صحیح ہے کہ بنو امیہ کو تیارہ حال تھا۔ بنو عبد الدار میں حمایت، غزوہ اور لواء کے تاریخی تسلسل کیلئے ملاحظہ ہو ازرقی ص ۱۰۰۔ سہ العقد الفرید جلد سوم، ص ۳۱۱، ازرقی ص ۱۰۰، لاندہ نوک بیان میں جو اس اختلاف ہے۔ العقد الفرید کا بیان ہے کہ لواء بنو امیہ کے پاس تھا جو کہ غلط ہے کیونکہ لواء ہمیشہ بنو عبد الدار کے ہاتھ میں رہا جیسا کہ ازرقی ص ۱۰۰ تصریح کرتے ہیں۔ اس کے علاوہ جنگ بدر میں کہ کفرج میں لواء کا ہندہ بنو عبد الدار کے ایک فرد کے پاس ہی تھا۔ ملاحظہ ہو ابن سعد ص ۵۰ جو کہتے ہیں کہ قریشی سرکین کے تین لواء تھے اور تینوں عبد الدار کے افراد کے ہاتھوں میں تھے۔ زبیری ص ۱۵۵ نے غزوہ اھو میں کہے کہ ۹۰ علمبرداروں کے الگ الگے ہیں جو کئی فوج میں تھے اور ہر ایک سب عبد ری تھے۔ اسلئے ازرقی کا بیان صحیح ہے کہ بنو امیہ کو تیارہ حال تھا۔ بنو عبد الدار میں حمایت، غزوہ اور لواء کے تاریخی تسلسل کیلئے ملاحظہ ہو ازرقی ص ۱۰۰۔

ان ایک دوسرے کو زک دینے پر نئے رہتے تھے۔ نہ ہی ان کی مسابقت کی کشاکش قبائلی دشمنی پر مبنی تھی جیسا اب کے منہور قبائل کے درمیان دستور تھا۔

بہر کیف ہاشمی اور اموی خاندانوں کے درمیان رقابت کے سلسلہ میں یہ نکتہ اہم ہے کہ یہ دونوں "عم نامہ خاندان" یہی سلسلہ کی دوڑ لڑیاں تھے اور دشمنی اور عداوت کے جذبات کبھی کارفرما نہیں رہے۔ اس نظریہ کی تصدیق دونوں خاندانوں کے درمیان کاروباری اور تجارتی تعلقات اور ازدواجی رشتہوں سے ہوتی ہے۔ ذکر گذر چکا ہے کہ عہد المطلب نے اپنی بیٹیوں اور ایک بیٹے کی شادی بنی امیہ میں کی تھی۔ خود بنی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے بعثت سے قبل اور ہجرت کے بعد خاندان بنی امیہ سے ازدواجی رشتے قائم کیے تھے۔ آنجناب کی سب سے بڑی صاحبزادی حضرت زینب کا نکاح اسوی خاندان سے ایک فرد ابو العاص بن ربیع بن عبد شمس سے رہا اور دوسری صاحبزادی حضرت رقیہ کا نکاح ایک اور اموی اہم فرد حضرت عثمان بن عفان سے کہ میں قبل ہو چکا تھا۔ اگر اموی اور ہاشمی خاندانوں میں ویسی ہی عداوت ہوتی جیسی کہ ہمارے بعض طبقے بتاتے ہیں تو کم از کم بعثت نبوی سے پہلے کے زمانہ میں ان دونوں خاندانوں میں ازدواجی تعلقات کا قیام ممکن نہ ہوتا۔

گزشتہ صفحات میں متعدد روایات اور واقعات کی تنقیح و تنقید سے یہ حقیقت عیاں ہوتی ہے کہ خاندان بنی ہاشم اور خاندان بنی امیہ کے درمیان برا اور اناہ چشمک رہی ہو تو وہی ہو مگر قومی اور خاندانی عداوت کبھی نہیں رہی۔ پھر آخر سوال پیدا ہوتا ہے کہ اس مغرضی و رقابت کی شہرت کب اور کیوں کر ہوئی؟ اور پرچوالہ گندہ بچکا ہے کہ دونوں خاندانوں میں رقابت ثابت کر دینے کا کام عباسی خلافت کے دعویداروں اور بنی امیہ کی حکومت کو غاصب اور دشمن اسلام نہیں ثابت کر سکتے تھے۔ چنانچہ ان "اموی دشمن" طبقات نے اپنے سیاسی مقاصد و اغراض کے تحت بنو ہاشم اور بنو امیہ کے درمیان تاریخی عداوت کے واقعات گھڑے اور ان کو اتنی شہرت دی

۱۔ ابن اسحاق، ملاح، ۳، بخاری، باب فضائل اصحاب النبی کی ایک حدیث میں انھیں کی تعریف ہے
 ۲۔ ابن اسحاق، ملاح، ۳؛ ابن سعد، سوم ملاح نیز شبل، دوم ملاح ۱۲۳، مصعب زہیری ملاح
 مصعب الزہیری ملاح کے مطابق حضرت عثمان بن عفان رشتہ میں عبد المطلب ہاشمی کے نواسے
 ہوتے تھے کیونکہ ان کی ماں اُردی بنت کریمہ عبد المطلب کی بیٹی ام حکیم کی دختر تھیں۔

کہ وہ مدد عباسی میں لکھی جانے والی کتب تاریخ میں جگہ پا گئے۔ یہ بڑی عجیب بات ہے کہ سیرت نبوی کی موجودہ ادبین کتاب یعنی ابن اسحاق کی سیرت رسول اللہؐ میں بنو ہاشم اور بنو امیہ کے درمیان مناظر کا کوئی ذکر نہیں ملتا ہے۔ جبکہ دوسری متداول کتب میں اس کے جا بجا حوالے ملتے ہیں۔ غالباً اس کی وجہ یہ تھی کہ ابن اسحاق ہمد عباسی کے آغاز ہی میں اپنی کتاب مکمل کر چکے تھے جب عوامی پروپیگنڈے کی علمی دنیا میں راہ نہ پائی تھی۔ ہر کیف بعثت نبوی سے قبل مکہ کی سیاسی زندگی میں بنو امیہ اور بنو ہاشم کو منجملہ دوسرے قریشی خاندانوں کے کم و بیش مساوی درجہ حاصل تھا اور کسی کو کسی پر فضیلت و برتری مستقل طور پر نہیں حاصل تھی۔ حیرت ہے کہ بنو ہاشم کی انفرادیت و تفوق کے دعویداروں کے لئے یہ شرف کافی نہیں ہو سکا کہ بنو ہاشم میں جناب محمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے جنم لیا تھا۔ یہ وہ شرف ہے جو خاندان ہاشم کو نہ صرف بنی امیہ، بلکہ تمام اقوام عالم پر برتری عطا کرتا ہے۔

قرآن اور تعمیر سیاست

مؤلف جناب ڈاکٹر میر دل الدین صاحب ایم۔ اے۔ -

قرآنی تعلیمات کا انسانی سیرت میں کیا دخل ہے اور ان تعلیمات کے ذریعہ سے اس کو دار و سیرت کا کس طرح و جوڑ دکھایا جاتا ہے؟ یہ گراں قدر تالیف خاص اسی موضوع پر لکھی گئی ہے۔
قرآن اور تعمیر سیرت تعلیمات قرآن کا نجوم تصور اور ادب صالح کا دلکش آمینہ
احساس کمتری اور بے یقینی کی تاریکی میں چرلخ راہ کی حیثیت رکھتی ہے۔
بعض عنوانات :-

- (۱) عبادت و استعانت (۲) توحید و الوہیت (۳) انسانِ کامل (۴) قرآن اور سیرت سازی (۵) کامیاب زندگی کا قرآنی تصور (۶) قرآن اور علاج خوف (۷) قرآن اور علاج حزن و غم۔
- متوسط تقطیع صفحات ۳۰۳ قیمت (۱۵) پندرہ روپے (شیر مکتبہ برہان)

بنو ہاشم اور بنو امیہ میں ازدواجی تعلقات

ڈاکٹر محمد نسیم منظم عبدالغنی اسناد شعبہ تاریخ، مسلم یونیورسٹی علیگڑھ

عربوں میں یہ ہمیشہ سے دستور رہا ہے کہ ایک قبیلہ یا خاندان کا افراد مختلف قبیلوں اور خاندانوں سے ازدواجی رشتے استوار کرتے رہے ہیں۔ عام طور سے یہ شادی بیاہ کے رشتے فریقین کی پسند اور مرضی سے قائم ہوتے تھے تاہم اکثر بیشتر کفر یعنی سماجی لحاظ سے مساوی مرتبہ یا ہم پلہ ہونے کی بھی رعایت کی جاتی تھی۔ مرد اپنی شادی کے سلسلہ میں البتہ کفو کا اتنا خیال نہیں رکھتے تھے جتنا کہ ایک معزز عرب خاندان کی عورتوں کی شادی کے سلسلہ میں ملحوظ کیا جاتا تھا۔ وجہ صاف ظاہر ہے کہ مرد عرب باندیوں سے بھی متنجع ہوتے تھے اور ان کے وادے سے نکاح بھی کر لیتے تھے۔ اس لئے وہ اپنے لئے ہم مرتبہ بیوی کی تلاش میں نہیں رہتے تھے پھر سماجی قدریں اس وقت — اور آج بھی حسن اتفاق یا سوائے اتفاق سے — ایسی ہیں کہ اگر ایک معزز خاندان کی لڑکی اپنے کھو سے منسوب نہ ہو تو اس معزز خاندان کی ناک کٹ جاتی تھی اور ایسی شادی خاندان کے لئے طرد باعث ننگ اور کلنک کا ٹیکہ سمجھی جاتی تھی۔ اس لئے عرب قبائل میں عموماً اور تہذیب مکہ میں خصوصاً جہاں تک ممکن ہو تا لڑکیاں اپنے برابر کے یا اعلیٰ خاندانوں اور قبیلوں میں بیاہی

قبائلی تہذیب۔ بہر کیف مختلف خاندانوں اور قبیلوں کے درمیان ازدواجی روابط ایک ناگزیر سماجی ضرورت کے علاوہ بعض دوسرے وجوہ سے بھی قائم کئے جاتے تھے، ایسا اوقات ان کے پس پشت سماجی مصالح اور سیاسی عوامل کا رفرما ہوتے تھے اور کبھی کبھی ان ازدواجی تعلقات میں اقتصادی اسباب یا دولت کی کارفرمائی بھی شامل ہوتی تھی۔ لیکن غالباً جو عامل ان بین القبائلی یا بین خاندانی ازدواجی تعلقات میں سب سے زیادہ مؤثر تھا وہ تھا قبائلی نفرتوں اور رقابتوں کی فلیج پائنا اور ایک گروہ کو دوسرے کے قریب لانا۔

یعنی طور پر یہ نہیں کہا جاسکتا کہ عربوں میں تعدد ازدواج کی روایت کب شروع ہوئی تاہم اتنا عزور کچھ نفی کے ساتھ کہا جاسکتا ہے کہ مرد کے طبیعتی تقاضوں کے سوا جس عامل نے تعدد ازدواج کی سماجی روایت کو سب سے زیادہ تقویت بخشی ہوگی وہ بین القبائلی نفرتوں اور رقابتوں کو سم کرنے کا صالح جذبہ رہا ہو گا کیونکہ عربوں کی سماجی تاریخ سے یہ صاف واضح ہوتا ہے کہ عربوں کے اپنے مال کے خاندان یا نہدال سے غمناک گنہگار خیر سگالی کے تعلقات ہوتے تھے۔ اس کے علاوہ ماں جابہ قبائلی بہنوں کے درمیان بھی عصبیت و لعنف کی وجہ سے تمام متعلقہ خاندانوں اور قبیلوں میں اچھے سماجی روابط پیدا ہوتے تھے جو وسیع تر شگفتہ سماجی تعلقات کی فضا قائم کرتے تھے۔ تاریخ عرب کے مختلف ادوار میں اس قسم کے محبت بھرے تعلقات کی بے شمار مثالیں ملتی ہیں، عہد جاہلیت میں قریش کے جد امجد ہشام نے مکہ کی سیادت اپنے نہدالی رشتہ داروں کی مدد سے ہی حاصل کی تھی، عبد المطلب بن ہشام نے اپنے چچا وفیل بن عبد مناف سے ایک آرامی کے جنگڑے میں اپنے ماحول کے خاندان کی مدد سے اپنا مقصود حاصل کیا تھا۔ اس قسم کی اور مثالیں آئندہ صفحات میں بھی ملیں گی۔

النساب عرب کی کتابوں میں خاص کر اور سیر و تواریخ میں عام طور پر عربوں کی بین قبائلی اور خاندانی ازدواجی تعلقات کا ذکر بڑی کثرت سے ملتا ہے ان پر ایک سسر کی نظر ڈالتے

سے معلوم ہو جاتا ہے کہ عرب ازدواجی تعلقات کے باب میں آزاد مشرکی اور وسیع خیالی کے قائل تھے اگر ان میں قبائلی اور نین خانہ زانی ازدواجی روابط کا تحقیقی تجزیہ کیا جائے تو عرب معاشرت کا ایک سنہری پہلو سامنے آئے گا اور بعض غیر ملکی خصوصاً مغربی مورخین نے اس کے بعض پہلوؤں کا مطالعہ بھی کیا ہے۔ اسی سلسلہ کی ایک اہم کڑی ہمارا موجودہ مطالعہ ہے جس میں قریش مکہ کے در عظیم ترین خاندانوں بنو ہاشم اور بنو امیہ کے درمیان ازدواجی تعلقات کا مندرجہ تحقیقی تجزیہ پیش کیا جا رہا ہے۔ یہ مطالعہ کئی وجوہ سے بہت اہم ہے اول یہ کہ ان دونوں خاندانوں نے درمیان خاندانی یا قبائلی رقابت کی کہانی کو کثرت عام ہے جس کے تاریخی پس منظر کے بارے میں کہیں اور کہہ چکا ہوں اس مفروضہ خاندانی دشمنی کی دھند میں یہ حقیقت چھپ گئی ہے کہ یہ دونوں خاندان ایک باپ ہی کے نسل میں تھے، عبد مناف کی متعدد اولادوں میں ہاشم اور عبد شمس ان دونوں خاندانوں کے جدِ اجداد ہیں یا تھے اگرچہ عبد شمس کا خاندان ان کے ذریعہ کثیر امتیہ کے نام پر زیادہ مشہور ہوا تاہم یہ دلچسپ حقیقت ذہن نشین رکھنے کے قابل ہے کہ عبد مناف کی اولادوں کا خاندان متحدہ طور پر عہد نبوی کے بعد تک عموماً بنو عبد مناف ہی کہلاتا رہا۔ نسب ہی اعتبار سے بنو ہاشم اور بنو امیہ ایک دوسرے کے عم زاد خاندان تھے لہذا ان دونوں میں ازدواجی روابط کا قائم ہونا غیر منطقی یا باعث حیرت نہیں ہونا چاہیے کیونکہ عرب سماج میں بہت علم کو جو روحانی درجہ حاصل ہے وہ کسی اور کو نہیں ملا البتہ اگر ان دونوں خاندانوں کے درمیان ہر وجہ سے کہ روابط نہ ملتے تو باعث حیرت یقیناً ہوتا۔ بہ حال ! ہمارے موجودہ مضمونات اور دل پذیر رجحانات کے خلاف ان دونوں قریشی خاندانوں میں ازدواجی تعلقات تاریخ اسلام کے ہر دور میں قائم ہوئے۔ آئندہ صفحات میں ان کی کم و بیش تین سو سالہ تاریخ کا ایک تنقیدی جائزہ ملے گا۔ بنو ہاشم اور بنو امیہ کے درمیان ازدواجی روابط کا آغاز عہد جاہلیت میں تقریباً چھٹی صدی عیسوی کے وسط سے ہوا اور عہد عباسی کے عہد زریں تک یعنی نویں صدی عیسوی کے وسط تک برابر

اس کی مثالیں ملتی رہیں۔ موجودہ مطالعہ میں اس طرح اسلامی معاشرتی تاریخ کے پانچ ادوار
— عہد جاہلیت، عہد بنوئی، خلافت راشدہ، دولت بنو امیہ، اور دولت بنی عباس
— میں ان دونوں خاندانوں کے درمیان تمام ہونے والے ازدواجی روابط کی تاریخی
تحقیق ہے جو بہت اہم، دلچسپ، اور فکر انگیز ہے۔

عہد جاہلیت میں ہاشم بن عبد مناف (تقریباً ۱۰۲، ۱۰۴ قبل ہجرت ۸۰، ۵۲۱ء
عیسوی) کے چار فرزند دل اور چار دختریں میں سے کسی کی شادی ہماری دستیاب کتب
تواریخ والنساب کے مطابق عبد شمس (تقریباً ۵۰-۱۵۵۰ ق ۵۲۴، ۲۰۴۷ء) کے خاندان
میں نہیں ہوئی تھی۔ اسی طرح عبد شمس کے آٹھ فرزند دل اور چار دختریں میں سے کوئی بھی نذر
خاندان ہاشم میں منسوب نہیں تھا۔ البتہ بعد کی پیڑھی میں ان دونوں خاندانوں میں رشتہ
ازدواج کے آغاز کا پہلا ثبوت ملتا ہے۔ عبد المطلب بن ہاشم نے (تقریباً ۴۵۰، ۱۲۴ ق ۵۰۰-۱۵۰۰
۵۷۱ء) جو رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم کے دادا اور خاندان ہاشم کے سربراہ اور قریش مکہ کے
عظیم ترین شیوخ میں سے ایک تھے اپنی چھ دختریں دل اور بارہ فرزندوں میں سے دو دختر اور
ایک فرزند کی شادی اموی خاندان میں کی تھی۔ زیریں کے بیان کے مطابق عبد المطلب کی

۱۔ زمیری (ابو عبد اللہ مصعب) کتاب النسب قریش، مرتبہ، یحییٰ برونفال، مصر ۱۹۵۵ء
ص ۱۵، ۱۷، اور ۶۷، ۶۸، ہاشم کے عہد کے لئے ملاحظہ ہو، خیر الدین زرکلی، الاعلام
قاہرہ، جلد نہم ص ۸۴ جو صحیح نہیں ہے کیونکہ ہاشم اور ان کے فرزند عبد المطلب کا سن بیدار
ایک ہے یعنی ۱۲۴ ق ۵۰۰، ۶۵۰۔ ۶۵۱، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱

بڑی صاحبزادی جن کا نام بہار اور کنیت ام حکیم تھی اموی خاندان کے ایک ممتاز فرد کریم بن زبیر بن حبیب بن عبد شمس سے منسوب ہوئی تھیں۔ غالباً یہ بلا رشتہ تھا جو ان دونوں خاندانوں کے درمیان چھٹی صدی عیسوی کے وسط یعنی سن ۵۵۰ء سے کافی پہلے ہوا ہو گا۔ ان کے بطن سے عامر بن کریم اور ام اردوی بنت کریم زانی تین بچے ہوئے تھے، جن میں موخر الذکر خاتون حضرت عثمان بن عفان خلیفہ سوم کی ماں تھیں۔ اس لحاظ سے حضرت عثمان نئی اموی عبد المطلب ہاشمی کے پر نواسے، ابو طالب ہاشمی اور عباس ہاشمی کے نواسے اور رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم کے بھانجے تھے۔ عبد المطلب ہاشمی کی دوسری بیٹی اور رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم کی مشہور صحابیہ بھوپھی حضرت صفیہ کی پہلی شادی کا ذکر اگرچہ زبیری نے نہیں کیا ہے تاہم ابن سعد، ابن قتیبہ، محمد بن حبیب بغدادی، بلاذری اور ابن حزم وغیرہ کا اتفاق ہے کہ ان کی پہلی شادی مشہور اموی سردار حرب بن امیہ دمشق سے ہوئی تھی۔ ابن سعد

زبیری ص ۱۸، ابن سعد، الطبقات الکبریٰ، بیروت ۱۹۵۵ء، ہشتم ص ۵۴، ابن قتیبہ دینوری، المعارف بتحقیق ثروت عکاشہ، بیروت ۱۹۸۰ء اور ۱۹۱، محمد بن حبیب بغدادی، کتاب المنطق فی اخبار قریش، مرتبہ خورشید، بیروت ۱۹۷۲ء ص ۱۶، احمد بن یحییٰ بلاذری، الساب الاشراف، مرتبہ محمد صید الشتر، ناشرہ ۱۹۵۹ء، ص ۸۸، ایضاً، ابن سعد، ہشتم ص ۵۴ کی روایت ہے کہ ان کے چار بچے ہوئے تھے چوتھے کا نام طلحہ تھا اردوی بنت کریم کے لئے ملاحظہ ہو ابن سعد، ہشتم ص ۲۲۹، ابو العزت اصہبانی، کتاب الامانی، بیروت ۱۹۵۹ء ص ۵، اگرچہ اردوی بنت کریم نے عقب بن ابی معیط سے شادی کی تھی اس لئے ناگہاں کی طرف سے عقب بن ابی معیط بن ابی عمرو بن امیہ بن عبد شمس کے بیٹے اور بیٹیاں ذبیہ، خالد، عمارہ، ام کلثوم اور ام حکیم اور منہد سب کے سب عبد المطلب ہاشمی کے نواسے تھے ملاحظہ ہو زبیری ص ۱۰۱ ابن سعد ہشتم ص ۵۴، ایضاً ابن سعد، ہشتم ص ۱۴۸، کتاب المنطق ص ۱۶، ابن الاشراف ازل ص ۹، جمہور ص ۱۰۲، نیز ملاحظہ ہو حیب کی تاریخ وفات کے لئے اعلام آدم ص ۸۳، ۱۱

اور بلاذری کا بیان ہے کہ اس رشتہ سے حارث کی ایک بیٹی صفیہ پیدا ہوئی تھی۔ غالباً یہ شادی چھٹی صدی عیسوی کے وسط کے بعد کسی وقت ہوئی ہوگی۔ اس کے بعد ہی حضرت صفیہ بنوعوام بن خریلہ اسدی کے نکاح میں آئیں جن سے مشہور صحابی حضرت زبیر بن عوام اسدی (۳۷۰ء تا ۴۸۰ء) پیدا ہوئے، علاوہ ازیں عبدالطلب بن زبیر کی بیٹی امیمہ اگرچہ خاص اموی خاندان میں نہیں بیاہی گئی تھیں تاہم ان کے حلف چھٹس بن رباب اسدی سے منسوب تھیں۔ یہاں اس امر کی طرف اشارہ کرنا ضروری معلوم ہوتا ہے کہ قبائلی سماج میں حلیف اسی خاندان کا رکن شمار ہوتا تھا جس سے وہ رشتہ حلف استوار کرتا تھا۔ چنانچہ ماہرین انساب اور عرب مؤرخین مولیٰ اور غلاموں کو بھی آقاؤں یا مربیوں کے خاندان میں شمار کرتے تھے۔

انجمن دختران نیک صفات کے علاوہ عبدالطلب ہاشمی نے اپنے ایک مشہور

لہ انساب اذلی ص ۹۰ کے مطابق صفیہ کی شادی ربیعہ بن اکثم بنی عامر بن نعم بن دودان سے ہوئی تھی جو بدری صحابی تھے، اور خیبر میں شہید ہوئے، حضرت ربیعہ کے لئے ملاحظہ ہو، ابن سعد، سوم ص ۹۵، جلد ہشتم ص ۴۱، جبرہ کا بیان ہے (ص ۱۸۱) کہ اس سے حارث کی نسل نہیں چلی۔ حضرت زبیر بن عوام کے لئے ملاحظہ ہو ابن سعد سوم ص ۱۳، ۱۰۰، اعلام سوم ص ۷۷۔ زبیر کی ۹۱، ابن سعد ہشتم ص ۶، ۵۴، بلاذری اول ص ۸۸ اور ۱۹۹، کتاب المنقہ ص ۲۵، مؤخر الذکر کے مطابق چھٹس بن رباب جب اپنے خاندان کے ساتھ مکہ آکر سکونت پذیر ہوئے تو انہوں نے حلف کا رشتہ بنو امیہ سے استوار کیا لوگوں نے کہا کہ تم نے بنو ہاشم کا گھرانہ حرمز میں ہے کیوں چھوڑ دیا، تو انہوں نے کہا کہ اگر یہ شرف رہ گیا تو ہم ان سے ازدواجی رشتہ قائم کریں گے اور قائم کر لیا۔ یہ مثال کے طور پر ملاحظہ کیجئے بدری صحابہ کی فہرست ابن اسحاق، انگریزی ترجمہ از اے جلیوم لندن ۱۹۵۵ء ص ۳۷، ۳۸، واددی، کتاب المنذاری مرتبہ مارسدن جوتس، آکسفورڈ ۱۹۶۶ء ص ۱۵۲، ۱۵۳، ابن سعد سوم انساب الاشراف اول ص ۳۸، ۳۹

اور بدنام و بدکردار بیٹے ابولہب جس کا اصل نام عبدالعزیز تھا کی شادی بھی اموی خاندان
میں کی تھی یہ حسن اتفاق ہے کہ اگر حرب اموی کے ایک بیٹے کی شادی عبدالمطلب ہا
کی بیٹی سے ہوئی تھی تو حرب کی بیٹی مشہور حالۃ الحطب ام جمیل عبدالمطلب کے فرزند
ابولہب ہاشمی سے منسوب تھی۔ اس کے بعد سے تین بیٹے عقبہ، مصعب، اور عتیب
اور تین بیٹیاں درہ، ہزہ، اور خاندہ ہوئی تھیں۔ عقبہ بچپن میں فوت ہو گئے
تھے مگر باقی دو صاحبزادے مشرف باسلام ہوئے اور مکہ میں ان کی نسل چلی صاحبزادہ یزید
میں سے ایک حضرت درہ بعد میں حضرت زید بن حارثہ کلبی جو رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم
کے آزادہ کردہ غلام ہوئے تھے کے نکاح میں بھی رہیں تھے۔ اس سلسلہ میں یہ حقیقت اہم ہے
انساب نگاروں نے ابولہب ہاشمی کی طرف اسی ایک شادی کا ذکر کیا ہے۔ عربوں پر
تعمد ازدواج کے پس منظر میں یہ رشتہ اور اہم بن جاتا ہے کہ ابولہب ہاشمی نے ام حبیبہ
اموی کے سوا اور کسی سے شادی نہیں کی۔ اس کا مطلب یہ ہوا کہ ان دونوں کا رشتہ
ازدواج کم و بیش پچاس سال قائم رہا۔ کیوں کہ ابولہب کا انتقال بدر کے فوراً بعد ۲
سنہ ۶۲۲ء میں ہوا تھا۔

ہاشمی اور اموی خاندانوں کے درمیان جو ازدواجی تعلقات زمانہ بجا ہیرت میں
صدی عیسوی کی نصف اول کی آخر دو دہائیوں میں شروع ہوئے تھے۔ وہ عہد نبوی
میں بھی جاری رہے۔ اگرچہ اسلامی مہد کے صدر اول میں بھی دونوں خاندانوں کے درمیان

۱۔ قرآن کریم سورہ ابی لہب (سورہ نمبر ۱۱۲) سے زبیری ص ۸۹، ابن سعد چہارم ص ۶۹
معارف ص ۱۲۵، انساب الاشراف اول ۹۰، ازرقی، کتاب اخبار مکہ مرتبہ فرغی نہ
دستخط، بیروت ۱۹۶۷ء ص ۶۲۳، جہرہ ص ۶۵، نیز ابن سعد، مشتم ص ۵۱، ۵۰،
۵۱، ابن سعد سوم ص ۴۵، علام چہارم ص ۱۳۲، ام جمیل کا مزید ذکر باوجود تلاش بسا کیا
نہ مل سکا۔

شرادی بیاہ کے تعلقات عہد جاہلی کی طرح کافی محدود پیمانہ پر قائم ہو سکے تھے غالباً اس کی کوئی
 شعوری وجہ نہیں تھی تاہم ہوتے تھے کہ کسی طور قبائلی خاندانی اور تجارتی اتحاد و معاہدہ کی
 وہ نصار بھی اس کیلئے ایک حائل ذمہ دار سی ہو جس کی وجہ سے بنو ہاشم بنو امیہ دو
 الگ الگ گروہوں میں منقسم تھے مگر اس کے کسی طرح یہ نتیجہ نکالنا صحیح نہ ہو گا کہ اس زمانے
 میں دونوں کے درمیان پائی جانے والی کسی قسم کی رقابت یا دشمنی ان کے باہمی معاشرتی
 تعلقات کی راہ میں حائل تھی جیسا کہ اس سے محفل کہیں اور میں کہہ چکا ہوں عہد جاہلیت کے
 تجارتی و سماجی گروہ بندیوں کے باوجود بنو ہاشم اور بنو امیہ کے درمیان شگفتہ سماجی رابطہ
 اچھے تجارتی رشتے اور نازک ازدواجی تعلقات برقرار تھے۔ اور اس سے کہیں،
 مضبوط تر ازدواجی و سماجی رشتے عہد نبوی میں قائم ہوئے۔ جن رشتوں کی ابتدا المطلب
 ہاشمی اور حرب بن امیہ اموی نے کی تھی ان کی تجدید ان کے بیٹے اور پوتے بھی کرتے رہے
 عہد نبوی میں سب سے پہلا رشتہ غالباً ان دونوں خاندانوں کے درمیان اس
 وقت ہوا جب نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے اپنی سب سے بڑی صاحبزادی حضرت
 زینب دلاوت تقریباً ۳۰ سالہ، کا نکاح عبد شمس کے خاندان کی ایک اہم شاخ
 میں کیا روایات کا اس پر تقریباً اتفاق ہے کہ یہ رشتہ اسلام سے قبل ہوا تھا۔ اس کا
 مطلب یہ ہوا کہ یہ نسبت ۳۰ سے کچھ قبل ہوئی ہوگی جب حضرت زینب کی عمر نو دس برس
 کے لگ بھگ رہی ہوگی۔ حضرت زینب کے شوہر نامدار کا نام حضرت عقرب بن مسیح عبدالعزیٰ بن
 شمس تھا۔ مگر وہ اپنی کیفیت حضر ابو العاص اموی کے ذریعہ زیادہ معروف ہیں۔ حضرت

لے ملاحظہ ہو خاکسار کا مضمون۔ بنو ہاشم اور بنو امیہ کی رقابت کا تاریخی پس منظر، مطبوعہ
 برہان دہلی جنوری ۱۳۵۷ھ ابن اسحاق انگریزی ترجمہ، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳

ابوالعاص ہوستہ ۲۸۰ھ میں اسلام لے آئے تھے۔ اتفاق سے حضرت زینبؓ کی خالہ کے بیٹے
 بھی تھے اس اعتبار سے یہ رشتہ اور مستحکم ہو گیا تھا۔ حضرت زینبؓ اپنی شادی کے بعد
 ۲۸۲ھ تک یعنی غزوہ بدر کے بعد تک اپنے شوہر حضرت ابوالعاصؓ کے ساتھ مکہ میں قیام
 پذیر رہے۔ اس دوران ان کے بطن سے حضرت ابوالعاصؓ کی دو اولادیں ہوئیں۔ ایک صاحبزادہ
 جن کا نام علیؓ تھا اور دوسری دختر حضرت امامہ جو نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کی بہت چھٹی لڑائی تھیں۔

۱۔ حاشیہ صفحہ ۱۷۱، ۱۷۲، ابن اسحاق ص ۳۱۳، ابن سعد شتم ۳۶، ۳۷، انساب الاشراف اول ۳۹۷
 کے مطابق ان کا اصل نام لقیط تھا۔ جبکہ المعارف ص ۱۴۱، جہرہ ص ۷۰، اصابت نمبر ۶۹۲ کے مطابق
 ان کا نام قاسم تھا، زبیری ص ۱۲۲ اور ۱۵۷ پر صرف ان کی کنیت ہی کا ذکر کرتے ہیں۔ نیز ملاحظہ
 ہو کتاب المجہر ص ۵۳، تلم مؤرخین و تذکرہ نویسوں کا اس پر بہر حال اتفاق ہے کہ حضرت ابوالعاصؓ
 مکہ کے دولہند، معزز، اور امانتدار تاجروں میں شمار ہوتے تھے۔ ان کی دیانت کا اندازہ اس واقعہ
 سے بھی ہوتا ہے کہ جب وہ ۲۸۰ھ میں مکہ کا ایک کارواں شام لے جاتے ہوئے ایک
 نوح کے ہاتھوں گرفتار ہو کر مدینہ آئے اور مسلمانوں نے نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کے رشتہ
 کی بنا پر نہ صرف ان کو رہا کر دیا بلکہ ان کا تمام سامان بھی واپس کر دیا تو وہ پہلے سب کا مال
 مکہ جا کر واپس کر کے مدینہ آئے اور تب اسلام قبول کیا۔ ملاحظہ ہو واقعی ص ۵۴، ۵۵
 لہ زبیری ص ۸، ۵۷ کے مطابق ابوالعاصؓ کی مال کا نام ہانہ بنت خویلد بن اسد بن عبد العزیٰ
 تھا جو ام المومنین حضرت خدیجہ بنت خویلد کی حقیقی بہن تھیں نیز ملاحظہ ہو انساب الاشراف،
 اول ص ۳۹۷ کتاب المجہر ص ۹۹، ۱۰۰ اور ۵۱۳، ابن اسحاق ص ۳۱۳، کے مطابق یہ رشتہ
 حضرت خدیجہؓ نے لگایا تھا کیونکہ وہ حضرت ابوالعاصؓ کو اپنا بیٹا سمجھتی تھیں۔ نیز ملاحظہ ہو،
 ابن سعد شتم ص ۳۰، ۳۱، ابن اسحاق ص ۳۱۳، ۳۱۴، واقعی ص ۳۱، ۳۲، ابن سعد دوم ص ۲
 ملاذنی اول ۳۹۷ طبری دوم ۶۸۹، ۶۹۰ نیز ۷۱، ۷۲، المعارف ص ۷۲، ۷۱، البقیہ صفحہ ۱۷۱

بعض روایات کے مطابق حضرت علی بن ابی العاص اموی ککسی میں انتقال ہو گیا تھا۔ اور بعض دوسری روایات میں ہے کہ وہ سن رشد کو پہنچ کر شہید ہوئے ہیں۔ حضرت امام بن ابی العاص اموی کا ذکر آئینہ جنگ بدر میں حضرت ابو العاص قریشیؓ کے طرف سے لڑے، گرفتار ہوئے، فدیہ دے کر رہا ہوئے، تو وعدہ کیا کہ وہ حضرت زینبؓ کو مکہ پہنچے ہی مدینہ منجربہ کی انہوں نے اپنا وعدہ وفا کیا۔ صحیح بخاری کی ایک روایت نیز سیر و تواریخ کی متعدد روایات کے مطابق رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے ان کے حسن سلوک اور کردار کی تریف و تحسین فرمائی۔ ۶۲ھ میں حضرت ابو العاص کے اسلام لانے اور ہجرت کرنے کے بعد حضرت زینبؓ پھران کے نکاح میں آگئیں۔ گروہ اس کے بعد زیادہ دنوں زندہ نہ رہیں۔ اور آغاز ۶۳ھ وسط ۶۳ھ میں سہانہ انتقال فرمایا۔ اس طرح حضرت ابو العاص اموی کو نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کی مصاہرت کا شرف کم پیش بینی سال حاصل رہا۔

(حاشیہ صفحہ ۱۳۱) ۶۲ھ زبیری ص ۷۲، اور ۱۵، بلاذری اول ص ۳۰، ۳۱، جمہرہ ص ۴۰، لکھ ایضاً نیز ملاحظہ ہو بخاری کتاب الصلوٰۃ میں حضرت ابو قتادہ انصاریؓ کی روایت، نسائی باب ادخال الصبیان فی المساجد، ابن سعد، مشتم ص ۳۰، ۳۱۔

۶۲ھ زبیری ص ۷۲، بلاذری اول ص ۳۰، ۳۱، جمہرہ ص ۴۰، ابن عساکر کے مطابق جنگ یرموک میں شہید ہوئے، لکھ مضمون نہا کا ص ۷۲، ۷۳، اور ۲۸، ۲۹، لکھ ابن اسحاق ص ۳۱، ۳۲، واقعی ۱۳۱، بلاذری ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱

بعثت نبوی کے آغاز ہی میں نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے اپنی دوسری بیٹی حضرت رقیہؓ (ولادت سترہ قبل نبوت تقریباً بیسہم) کی دوسری شادی حضرت عثمان بن عفان اموی سے غالباً ۱۱ھ کے لگ بھگ کی تھی۔ حضرت رقیہؓ کی پہنی شادی رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم کے چچا ابولہبؓ ہاشمی کے بڑے صاحبزادے عتبہ سے ہوئی تھی۔ اور آنحضرتؐ کی تیسری دختر نیک اختر حضرت ام کلثومؓ بھی ابولہبؓ کے دوسرے بیٹے معتبہؓ سے منسوب تھیں۔ لیکن جب قریش کے دباؤ میں آکر ان دونوں نے رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم کی صاحبزادیوں کو طلاق دے دی، تو حضرت رقیہؓ حضرت عثمان اموی کے نکاح میں آ گئیں۔ اور یہاں بڑی دونوں نے نبوت کے پانچویں سال یعنی ۱۱ھ میں حبشہ کو ہجرت کی تھیں وہاں حضرت عثمانؓ کے ایک صاحبزادے پیدا ہوئے جن کا نام عبداللہ رکھا گیا۔ زبیری کے بقول حضرت عثمانؓ کی کنیت ابو عبداللہ انہیں کے نام پر تھی۔ حضرت رقیہؓ ان کو لے کر مدینہ آئیں جہاں حضرت عثمانؓ غزوہ بدر میں شریک نہیں ہو سکے تھے کیونکہ وہ رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم کے حکم سے حضرت رقیہؓ کی تیمارداری میں مصروف تھے جو اس زمانہ میں بیمار تھیں۔ اور آخر کار عین فتح کے دن ۱۱ھ رمضان

حاشیہ ۱۱۱۱ کا کتاب حذف من نسب قریش۔ مرتبہ ڈاکٹر صلاح الدین المنجد، قاہرہ ۱۳۹۳ھ ص ۴۰، ۱۱ھ بلاذری اول ص ۴۰، ابن سعد ششم ص ۳۲،

۱۱ھ زبیری ص ۲۲، بلاذری اول ص ۴۰، جہرہ ص ۱۴، نیز ملاحظہ ہو ابن اسحاق ص ۱۲، ۱۳، ۱۴، طبری دوم ص ۱۱، معارف ص ۶، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ابن اسحاق ص ۱۲۶، ابن سعد سوم ص ۱۵۵، ششم ص ۳۶، طبری دوم ص ۳۳۰، نیز ملاحظہ ہو بلاذری اول ص ۴۰، ۴۱، اور معارف ص ۱۲۲ و ۱۲۳۔ ۱۱ھ زبیری ص ۲۲، بلاذری اول ص ۴۰، جہرہ ص ۱۴، کے مطابق عبداللہ بن عثمان اموی نے ۶ برس کی عمر میں وفات پائی ابن سعد سوم ص ۴۵ کا بیان ہے کہ ایک مرغ نے ان کی آنکھوں میں جو بچ مار دئی تھی جس کی وجہ سے ان کا انتقال جلدی الادی سے ۶۵ برس بعد ۱۱ھ میں ہوا۔ نیز ملاحظہ ہو ابن اثیر الکامل فی التاریخ بیروت ۱۹۶۵ء سوم ص ۶، ۱۸۵،

۵۔ رامح مکتبہ کو دس سال سے زیادہ کی رفاقت کے بعد اپنے رب سے جا ملیں۔
 حضرت رقیہؓ کے انتقال کے بعد رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم کی تیسری صاحبزادی حضرت
 ام کلثومؓ بھی حضرت عثمان غنیؓ اموی کے حوالہ نکاح میں آئیں، روایات کے مطابق ان کی
 شادی ربیع الاول ۳۵ھ اگست ستمبر ۶۵۵ء میں ہوئی تھی۔ وہ حضرت عثمان کے ساتھ
 چھ برس رہیں اور شعبان ۴۵ھ نومبر ۶۵۵ء میں وفات پائی۔ اس وقت ان کی عمر ۲۲
 سال تھی گو یا کہ ان کی ولادت بعثت نبوی سے تین سال قبل مطابق ۳۵ھ میں ہوئی تھی
 اور شادی کے وقت ان کی عمر سولہ سال کے قریب تھی۔ ان سے حضرت عثمان کی کوئی
 اولاد نہیں ہوئی۔ ابن سعد بلاذری وغیرہ مؤرخین کا بیان ہے کہ رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے
 حضرت ام کلثومؓ کے انتقال کے بعد فرمایا تھا کہ اگر میری کوئی تیسری بیٹی ہوتی دیا ایک روایت
 کے مطابق دس بیٹیاں ہوتیں تو ان کی بھی شادی عثمان سے کر دیتا۔ اس سے حضرت
 عثمانؓ کی قدر و منزلت کا اندازہ ہوتا ہے جو ان کو رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم کے یہاں
 حاصل تھی۔ صحیح بخاری اور دوسرے مؤرخین کے یہاں متعدد روایات ایسی ملتی ہیں جن

۱۔ ابن اسحاق ص ۳۶۸، ابن سعد سوم ۵۶، ہشتم ۳۶، ۳۷، زبیری، ۲۳، الکامل سوم
 ۶-۱۸۵، جہرہ ص ۱۵، ۱۴ مؤخر الذکر دونوں کے مطابق حضرت رقیہ کی عمر وفات کے
 وقت پچیس سال کے قریب تھی۔ نیز ملاحظہ ہو بلاذری اول ۱-۴۰۔

۲۔ طبری دوم ص ۹۴، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶،

میں ان کی تحریف و کجیست دار رسول آئی ہے۔ در اسی دور ہی نسبت کی بنا پر ان کو
بہمن ذی النورین و عثمان و ولور والے کا لقب ملا تھا۔

۲۷ھ میں خود رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم کی شادی اموی خاندان میں ہوئی جو اپنے
خصوصی طریقہ اور حالات کی وجہ سے بہت اہم ہے۔ حضرت ابوسفیان بن حرب اموی
ہو اس وقت تک اسلام نہیں لائے تھے بلکہ مسلمانوں کے خلاف ویش افواج کی قیادت
کرتے رہے تھے۔ ان کا ایک صاحبزادی حضرت ام حبیبہؓ تھیں۔ "میں نے اس وقت ابی خنیس تھا
جو ولید بن مسعودؓ میں سے تھیں۔ میری خاندان نے ایک حلیف حضرت عبید بن جحش
اسدی سے منسوب تھیں۔ انہوں نے نبوت کے پانچ سال یعنی سترہ میں اپنے شوہر کے ساتھ
حبشہ کی طرف ہجرت کی۔ حبیبہ اللہ تعالیٰ ملک کے اشاعت سے مغلوب ہو کر حبشہ آئی ہو گئی
لو حضرت ام حبیبہؓ جو ان کی حبیبہ تھیں ان کی بی بی تھیں۔ شوہر سے الگ ہو گئیں اور اسلام
یہ نام رہیں۔ ۲۷ھ میں جب رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم کو غزوہ احزاب کے بعد جنگ

۱۷ بجاری باب فضائل اصحاب انبیاء میں ہے کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے منات عثمانؓ
مکوفہ الذکر میں رہیں ان کی روایت ہے کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے منات عثمانؓ
سے حضرت ام کلثومؓ کی شادی حضرت جبریلؓ سے کی۔ بارہ آدمی ان کی شادی کی تھی کیونکہ
حضرت عثمانؓ کو اپنی پہلی بیوی حضرت خنیسہؓ کے انتقال کے بعد چار بیویاں اور وہ ان
کی قبر پر برابر حاضر فرمادیتے اور روتے تھے۔ ان کی بیوی اوریت حضرت ام
شبیبہؓ کی وفات کے بعد حضرت عثمانؓ ایک دن سخت لرزے میں تھے۔ ان کے پاس رسول
کریم صلی اللہ علیہ وسلم کا دھڑا گڑھ آیا آپ نے سبب پوچھا تو حضرت عثمانؓ نے مکتومہ
آواز میں عرض کیا: یا رسول اللہ آپ سے شرف و امان دی دھڑا کہ تمہارے لئے سبب
میرا ہوا ہے کہ آپ نے فرمایا اہل گنہگارین صبر نہ کرنا۔ اور ان کے لئے کہ تمہاری کفایت
طلاق حاضر کاٹ دیتی ہے۔

جہاں کے ایک مشہور بزرگ مرحوم کے ہر فرزند نے تو آپ نے حضرت عمر بن امیر نے
 اور جاشی عہد کے پانچویں سال تک میں مقیم مسلمان مہاجرین کو مدینہ واپس نہ
 دیں اور حضرت ام حبیبہ کی شادی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سے کردی مہاجرین کو
 واپس لے چھپے ہوئے نہ تھے عامل کارفرما کہیں تھا کہ مدینہ میں مسلمانوں کو ایک مستحکم حکومت
 دینا لگائی تھی کیونکہ جو مدینہ سے بکڑوں مہاجرین کو پناہ دے سکتا تھا وہ جاشی مہاجر
 کی قلیل تعداد کا بھی کفیل بن سکتا تھا۔ لہذا اس کے چھپے ہوئے مہاجرین بھی لوگ رہا ہوگا
 کہ تو مسلم مہاجرین کے طبقے کو ایک وزیر ملک نے غیر اسلامی اثرات سے بچایا جا
 اور اس کی تعریف دو ایک کمزور مسلمانوں نے ترک اسلام سے ہوئی ہوگی :

بہر کیف : یہ موضوع دو مقامات پر یاد بخیر گستاخانہ بات آپری تھی اس لئے
 صحتاً ذکر آگیا۔ اصل موضوع تھا : حضرت ام حبیبہ کے رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم کا
 کا۔ طبری کے مطابق حضرت ام حبیبہ جب رسول کریم کا پیغام پہنچا تو انہوں نے اپنے ایک
 قریبی عزیز حضرت خالد بن ولید بن عاصی رضی اللہ عنہ کو اپنے دل میں رکھا اور انہوں نے رسول
 کریم صلی اللہ علیہ وسلم سے حضرت ام حبیبہ کا جناح لے لیا جس نے خطبہ جناح پڑھا اور
 رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم کی طرف سے دعوت و اسلام کا اہتمام کیا اور مقررہ مہاجرین اور
 بھی ادا کر دیے۔ اس کے علاوہ حضرت ام حبیبہ کو جو ان کے لیے سچے سچے آغا نہ اور وہ
 حضرت عمر بن حضرت ام حبیبہ اور دوسرے مہاجرین جنت میں لے گئے مدینہ پہنچیں، جب آنحضرت
 فتح خیبر کی مہم میں مصروف تھے، حضرت ام حبیبہ کی ولادت سترہ سال قبل بنو نہد یعنی قبل
 ۶۹۳ء ہوئی تھی۔ اس اعتبار سے شادی سے آٹھ سال کی عمر میں ۳ برس لگ بھگ
 وہ رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم کی رفاقت میں تین سال اور تین ماہ کے قریب رہیں

۱۰ ابن ہشام، نسیمہ ج۱، ص ۱۲۱ ابن اسحاق، الخریج، ج ۱، ص ۲۹۳ طبری، دوم، ص ۱۵۴

[illegible]

عبداللہ بن عباسؓ کی وفات بعد، شعبہ کے ایک اور فرد حضرت عمارت بن لوعل بن حارث
بن عبدالمطلبؓ نے اموی خاندان سے شہ ازرواج جوڑا تھا یہ جس واقعات سے کہ ان کی
شاہی بھی حضرت ابوسفیانؓ بن حارث بن امیہؓ کی بیوی دختر حضرت یونسؓ بن سفیانؓ سے
ہوئی تھی جو خطائے امیر معاویہؓ کی بیوی امیہؓ سے تھی۔ یہ حضرت عمارت بن
نوفل بن ہریرہؓ رسول کریمؐ کی بیوی کے بھائی تھے۔ ان کا تعلق یہ ہے کہ
جو کالعدم لوگوں میں ہم نے دیکھے تو ان میں اموی سے جانشینی، جو اپنے باپ کی سالف
رسول کے نام سے کہتے تھے، اسے نام پر لے کر ان کا ذکر اٹھائیں و احادیث سے لے کر اسے،

۱۰۲۔ حضرت ابو سفیانہ رضی اللہ عنہ نے فرمایا کہ میں نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سے تین درخواستیں کی ہیں جن کی قبولیت چاہی نصیب ہوئی اور ان کو دل سے مٹا کر کے ان کو مسلم فوج کا امیر بنایا جائے تاکہ وہ اسلام کے لئے اسی طرح جہاد کریں جس طرح مسلمانوں کے خلاف پہلے کیا کرتے تھے۔ دو درخواستیں مسترد ہوئیں اور تیسری درخواست قبول ہوئی۔

بہر کیف :- حارث ہاشمی کے ہندوئی کے بعض سے چار بیٹے اور اتنی ہی بیٹیاں ہوئی
 تھیں اور ان کی نسبین خوب چھپی چھپی تھیں۔ اس رشتہ سے حارث ہاشمی کے سب سے بڑے فرزند
 حضرت عبداللہ بن حارث ہاشمی بنو تبت کے تھے اور تلبورت لقب سے معروف تھے عبد بنوئی میں
 پیدا ہوئے تھے۔ اور غالباً حامی بنو کو پہنچے تھے اس سے یہ نتیجہ نکالا جاسکتا ہے کہ ممکن ہے
 یہ رشتہ غیرت سے قبل ملے میں ہوا ہو گا کیونکہ اس شادی کی قیادت کا یہی نام لیا جاسکتا ہے اشارہ
 نہیں ملتا اگر یہ قریضہ صحیح ہے تو بلاشبہ یہی نام لیا جائے گا جب اسلام آمد کی اور پیش اپنے
 شباب پر ہوئی یہ رشتہ پہلے ہو گا اور اس لیے اس کی طرح میں اسلامی سماجی اہمیت اور بھی بڑھ جاتی

ہے۔

خزرجہ تھیں رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے بیان میں واقعہ صہنا بنو ہاشم اور بنو امیہ کا
 طبعی خونی ان کے درمیان اور یہ طبعی رشتہ کا ذکر کرتے ہیں کہ اس کی اعتبار سے اس
 رشتہ کا ذکر سے پہلے یہ رشتہ ہونی کے اعتبار میں آگیا چاہیے مگر چونکہ اس رشتہ

کا ذکر صحیح مسلم میں ہے اور اس میں ہے کہ حارث بن نوفل ہاشمی کے بچوں کے
 نام تھے عیاش بن حارث بنو تبت کے تھے اور عبد الرحمن بن عبد اللہ بن عبد ربیعہ اور ایک
 کتا مکی تھے کی اس میں ہے کہ ان کے والدین کے ساتھ اسے عبداللہ بنو تبت کا ذکر کیا ہے ملاحظہ
 ہو آبنی حدیث بخاری ص ۱۰۰۰ اور بخاری ص ۱۰۰۰ اور ابن دربی از قتی، اللہ تعالیٰ عنہم
 حضرت ابوہریرہ سے روایت ہے کہ عبداللہ بنو تبت نے کہا کہ میں نے پیار میں دیا تھا
 کتاب لہم میں حارث بن نوفل ہاشمی کی بیوی کا نام تھا بنت ابی سفیان بن حارث بن نوفل بن تبت
 ہے جو حضرت عائشہ سے بیوی عبد اللہ بن عبد ربیعہ کی والدہ تھیں ہند کے خلاف میں پیدا
 حضرت ابوبکر کے ہیں کہ وہ حضرت معاویہ بن ابی سفیان تھیں۔ یہ بیان ان کے حضرت امجدیہ کی
 طرف سے ہے کہ ان کے والدین کو یہ نام لیا تھا کہ بنو تبت کے والدین کے والدین کے والدین کے

سمو نے کی قطعی کاربند کے بارے میں کچھ پتہ نہیں چلتا اور اس کے آغاز کی تاریخ محض تخمین
 واستقامت پر ہے اس لئے اس کا ذکر عہد بنوئی کے آخر میں اس وجہ سے لیا جا رہا ہے کہ کم از کم
 اس زمانے میں ہم کو اس رشتہ کا ایک امر واقعی ہونے کا کافی علم ہوتا ہے۔ بہر حال ذائقہ
 کا بیان ہے کہ حضرت علیؑ کے بڑے بھائی حضرت عقیل بن ابی طالب ہاشمیؑ کی ایک زوجہ کبریہ
 مشہور اموی سوار، ولید بن عقبہ بن زید بن ابی امیہ بن عبد شمس بن عبد مناف بن عبد
 منیٰ اپنے باپ عقبہ اور چچا شعیب بن ربیعہ اموی کے ساتھ مسلمانوں نے ہاتھوں مارا گیا تھا
 کی بیٹی حضرت فاطمہ بنت ابی طالبؑ، واقعاً ان کا یہ بیان اس جگہ کو رہے جہاں وہ جنگ میں حاصل
 شدہ خنام کو ایک جامع کرنے اور شہنشاہی کرنے باسی بیہ کو نہ چھپنے کے بنوئی حکم کا ذکر
 کرتے ہیں۔ حضرت عقیل کو ایک سوتلی بہن، ہاشمی جو اپنی بیوی کے پاس اس غرض سے لے
 آئے تھے کہ وہ اس سے نکلتے سواروں کی نگاہوں سے بچ سکے۔ یہی دونوں میاں بیوی نے
 اس معمولی چیز کو بھی رکھنا شروع کیا اور ان کے والدین پر دیا اس کے علاوہ اس رشتہ
 کے بارے میں ہیں۔ یہ سب سب سے پہلے معلوم ہوتا ہے کہ وہ ان ہی کہتے ہیں کہ یہ شادی ابوطالب ہاشمی

۱۔ ولید بن عقبہ بن زید بن ابی امیہ بن عبد شمس بن عبد مناف بن عبد منیٰ ۲۹۶
 اور آگے ذائقہ بن ۳۵۰، ابن سعد رحمہ اللہ ۱۶۰، زبیری ص ۱۵۲، اور بلاذری اول ص
 ۲۹۶ طبری دوم ص ۱۵۲، ابن سعد رحمہ اللہ ۱۶۰، زبیری ص ۱۵۲، جو ان تینوں کو
 جاہلیت کے دور میں عظیم ترقی پانے میں ملے زبیری ص ۱۵۳، اور دوسرے ماہرین انساب عرب
 جیسے بلاذری وغیرہ ولید بن عقبہ بن ابی امیہ بن عبد شمس بن عبد مناف بن عبد منیٰ کے اس
 کی صرف دو اولادوں عاصم اور منذر کا ذکر کیا ہے ابن حزم، ج ۲ ص ۱۵۲، اگرچہ ولید کی دو ہی
 اولادوں کا ذکر کرتے ہیں۔ درر لڑکے کا نام عاصم بتاتے ہیں مگر کئی کا نام فاطمہ ذکر کرتے
 ہیں مگر وہ تشریح میں یہ بھی بتاتے ہیں کہ یہ خاندان کی شادی حضرت ابی الجعد ابو حذیفہؑ کے موئی سہ
 سے ہوئی تھی، مگر غالباً ان کے زمانے میں ولید بن عقبہ کو ان کی بیوی فاطمہ بنت عقبہ سے
 نکالا گیا اور اس کے بعد ان کے والدین نے ان کی شادی ابوطالب ہاشمی سے کر دی۔

منوفی تقریباً سترہ سال مطابق ۳۱۹ء میں نہیں کی سادہ جہانی سے ہوئی ہوگا اس کی تائید میں دو باتیں ہی جاسکتی ہیں۔ اول یہ کہ حضرت عقیلؓ اپنے شاگرد بن جہانی حضرت علیؓ سے ہرگز الگ رہے نہ رہیں۔ نہ مطابق کم و بیش بیس سال بڑے تھے اس اعتبار سے بعثت نبویؐ کے وقت ان کی عمر کم سے کم تیس سال رہی ہوگی اور غزیر کے قبائلی سامان میں اس عمر تک پہنچنے پر ہونے والی بھول کا باپ بن چکتا تھا۔ دوم یہ کہ ابو طالبؓ ہاشمی اور ان کے مافیہ عنایت ہاشمی کے تعلقات بنو امیہ کے کئی گھرانوں سے بڑے شکستہ، ذہنی اور عصبانانہ تھے جن کا مطالعہ ہم نہیں اور کیں کے تھے اور فاطمہ بنت ولید بن عتبہ بن ربیعہ اموی انہیں گھرانوں میں ایک فی دفعہ نہیں ایک تیسری وجہ یہ بھی ہو سکتی تھی کہ خود حضرت عقیلؓ کے اپنے مرام کو مزید لے آگے لے کر بہت اچھے تھے اور جدید کا آئندہ اہل ذکر آئے گا وہ بنو امیہ سے بنو ہاشم کی بہ نسبت زیادہ ذہین تھے اور ہو سکتا ہے کہ انہیں تعلقات ملی بنیاد پر بنو امیہ سے ازدواجی روابط ہونے لگے ہوں یا اس

نہایت جلدی میں ۳۰ کا بیان ہے کہ ابو طالبؓ کے چار بیٹے تھے طالبؓ، عقیلؓ، جعفرؓ اور قحطیؓ اور ان میں سے ہر ایک کے درمیان دس سال کا فرق تھا نیز ملاحظہ میں اللغات میں ۱۲ اور ص ۲۰۳ ابن سعد چہارم ص ۴۲، تھ ملاحظہ ہو خاکسار کا آئندہ مضمون، بنو ہاشم عدا اموی میں نیز ملاحظہ ہو ابن سعد چہارم ص ۴۲، حضرت عقیلؓ بن ابی طالبؓ نے غالباً سترہ سال سے کچھ قبل اول شدہ آفریقہ میں اسلام قبول کیا تھا اور غزوہ تبوک میں شریک ہوئے تھے، پھر وہ غزوہ تبوک میں شریک ہوئے اس کے بعد کسی غزوہ میں الہی شرکت کا ذکر نہیں آتا ہے اور نہ ہی خلافت آئندہ میں ان کی عوامی زندگی پر کوئی پڑی ہے البتہ حضرت علیؓ اور حضرت معاویہؓ کے درمیان مسئلہ خلافت پر نزاع کے دوران یہ ذکر ضرور ملتا ہے کہ حضرت علیؓ کو جو جو کر حضرت معاویہؓ سے جا ملے تھے اور حضرت معاویہؓ نے ان کو عزت و تکریم سے رکھا تھا حضرت نبیلؓ نے طریم علی پائی اور حضرت معاویہؓ کے عہد خلافت میں فوت ہوئے۔

کے برعکس ان ازدواجی تخلقات کی بنا پر وہ بنو امیہ کے قریب آئے ہوں۔ نامہ بن الساب، بہر کیف فاطمہ بنت ولید سے ان کے رشتہ ازدواج کا ذکر نہیں کرتے؛ لہذا اس کی وجہ یہ ہے کہ وہ صرف انہیں رشتوں کو عموماً بیان کرتے ہیں جو اسے افراد کی نسلیں چلیں۔ چنانچہ انساب کی تمام کتابوں میں مختلف عرب قبائل کے مرد و زن کی ان شادیوں کا ذکر اکثر نہیں ملتا خاص کر مردوں کی شادیوں کا جن سے اولاد نہیں ہوئی حضرت عقیلؓ کی غالباً کوئی اولاد فاطمہ بنت ولید اموی سے نہیں ہوئی تھی۔ اس نے تذکرہ نگار ان انساب نے اس رشتہ کو لفظاً انداز کر دیا۔

ابن سعد کی ایک روایت سے معلوم ہوتا ہے کہ حضرت عقیلؓ نے کسی وقت عتبہ بن ربیعہ اموی کی ایک صاحبزادی بن کا نام حسن الفائق سے و طہ بن قحطافہ اور حوٹانی دولت مند خاتون تھیں اور جو فاطمہ بنت ولید بن عتبہ کی بیوی تھیں۔ ان کی بیوی کی بیوی نے عتبہ کے وقت یہ شادی کے وقت بیشتر طرہ کی تھی کہ حضرت عقیلؓ ان کے ساتھ تھے۔ ان کے بیویوں اور عتبہ کے ذمہ بیچا حضرت عقیلؓ نے قبول کر لیا اور دونوں کی شادی ہو گئی۔ ابن سعد نے اس سلسلہ میں ایک بڑی دلچسپ روایت بیان کی ہے ان کا بیان ہے کہ جب حضرت عقیلؓ فاطمہ بنت عتبہ کے پاس آئے وہ یو جھپٹیں۔ عتبہ بن ربیعہ اور شیبہ بن ربیعہ ان میں آ کر ایک دن حضرت عقیلؓ پریشان خاطر آئے اور فاطمہ نے اس کے لئے سوال کیا کہ تم لو چھاتو! انہوں نے جواب دیا کہ کیا جب تو دوزخ میں داخل ہوئی تو وہ میرے دائرہ میں ہوں گے؟ فاطمہ نے عتبہؓ کو اس پر اور کہا: اب میرا تمہارا ساتھ نہیں قائم رہ سکتا۔ چہرہ حضرت عتبہؓ کے پاس فیصلہ دے لئے آئیں اور حضرت عثمانؓ نے یہ معاملہ حضرت سعید بن امویؓ اور حضرت عبداللہ بن عباسؓ ہاشمی کے سپرد کر دیا۔ حضرت ابن عباسؓ نے کہا کہ میں ان دونوں کے درمیان جدا لی کر لوں گا۔

عہد بنوئی میں قریش کے ان دونوں عظیم خاندانوں کے درمیان جس آخری رشتہ کا علم ہو سکا ہے
 کا اسیچہ بنو ہاشم سے خاص تعلق زعمانا ہم وہ رشتہ ۲ درواج انہیں دونوں خاندانوں کے درمیان
 تھا۔ روایت کے مطابق بنو امیہ کی ایک معزز خاتون حضرت اکلثوم بن عقبہ بن ابی معیط
 دی جو مشہور صحابی رسول حضرت ولید بن عقبہ اور عمارہ بن عقبہ کی بہن تھیں اسلام لائیں اور صلاح حدیبیہ

۱۰۲۔ حضرت سالم موفیٰ ابی خزیمہ کے لئے ملاحظہ ہو ابن سعد موم ص ۸۸، ۸۹۔ ملاحظہ ہو زبیری ص ۱۵۲، اور ابن سعد مشتم ص ۲۳۸، فاطمہ بنت عتبہ کی پہلی دوشہ دلچسپ ہے۔

کے بعد ہجرت کر کے مدینہ آگئیں، معاہدہ حدیبیہ کی ایک شقی کی روانہ کے دونوں بھائی
والپس مکہ کے جانے کے لئے مدینہ آئے مگر رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے ان کی واپسی
قانون قرآنی ناجائز قرار دی، اور صلح حدیبیہ کی وہ شقی مہاجرات کے حق میں منسوخ ہو گئی
کے بعد صحابہ زائم میں سے چار ممتاز حضرات زبیر بن عوام قریشی اسدی، عبدالرحمن بن
زہری، عمرو بن عاص سہمی اور زید بن حارثہ کلبی نے ان کو بیعت نام دیا۔ حضرت ام کلثوم نے
ماں جلے بھائی حضرت عثمان بن عفان اموی سے مشورہ کیا تو انہوں نے ان کو رسول کریم
صلی اللہ علیہ وسلم سے پوچھنے اور مشورہ کرنے کی رائے دی، رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے ان
کو حضرت زید بن حارثہ کے انتخاب کا مشورہ دیا اور انہوں نے قبول کر لیا۔ حضرت زید
سے حضرت ام کلثوم کی شادی اگرچہ زیادہ دنوں نہیں چلی کیونکہ حضرت زید نے ان کو طلاق دے
تھی۔ تاہم یہ کیا کم اہم حقیقت ہے کہ بنو امیہ کی ایک معزز خاندانی عورت رسول کریم صلی اللہ
وسلم کے موئی سے منسوب ہوئی تھی، خاص کر اس پس منظر میں کہ اس رشتہ کے طلب گار
خاندانی قریشی صحابہ مکرام تھے یہاں یہ ذکر بھی کر دیا جائے کہ حضرت ام کلثوم اموی ام حکیم بنت
ہاشمی کی پوتی تھیں اور اس لحاظ سے رسول کریم کی بھینجی بھی تھیں۔

عہد نبوی میں ہاشمی اور اموی خاندانوں کے درمیان ازدواجی روابط
ذکر ہماری متداول و دستیاب کتب تاریخ و سیر والنساب میں اب تک نہیں مل سکا۔
اس سے یہ مطلب نکالنا قطعی غلط ہو گا کہ مذکورہ بالا رشتے ہی تھے جو ان دونوں قریشی علم ز
اور خاندانوں کے درمیان قائم ہوئے تھے۔ اور نہ جانے ایسے کتنے ہی رشتے ہوں گے جو

لے ابن سعد مشتمل م ۲۴۰ زبیری م ۱۴۵۔ یہ دونوں مذکورہ بالا مؤرخین کا بیان ہے کہ اس رشتہ
حضرت زید کے ایک ان کے نام بیٹے اور ایک صاحبزادی رقیہ پیدا ہوئی تھیں۔ زید کو بچپن میں فوت
مگر رقیہ کافی دنوں زندہ رہیں۔ اور حضرت عثمان کی گود میں پرورش پائی۔ قرآنی حکم کے لئے دیکھو
مستحذ آیت ۱۰، ۱۱۔

میں استوار ہوئے ہوں گے۔ لیکن جن کا علم ہم کو نہیں ہو سکا حالانکہ یہ چند رشتے بھی اپنی کیفیت اور کیفیت نیز سماجی اہمیت کے اعتبار سے کسی طرح کم نہ تھے اسی طرح یہ نتیجہ نکالنا بھی گمراہ لیکن مفروضہ ہو گا کہ کسی طرح کی تقابلی یا دشمنی ان دونوں خاندانوں کے درمیان مزید ازدواجی تعلقات استوار کرنے کی راہ میں حائل ہوئی ہوگی۔ اس مرحلہ پر یہ حال بھی کہا جا سکتا ہے کہ دونوں فریشتہ خاندانوں میں شادی بیاہ کے تعلقات اگر بالذریعہ قائم نہ ہوئے ہوں تو اس کا سبب کوئی شعوری محرک سماجی مانع یا کوئی سوچا سمجھا منصوبہ نہیں رہا ہوگا۔

خلافت راشدہ کے زمانے میں اموی اور ہاشمی خاندانوں کے درمیان ازدواجی تعلقات سب سے کم قائم ہوتے نظر آتے ہیں بلکہ دو چار رشتوں کے سوا کم و بیش تیس سال کے عرصہ میں کوئی خاص تعلق ان دونوں خاندانوں میں قائم ہوتا معلوم نہیں ہوتا۔ لیکن دو ایک رشتے جو اس دور میں ہوئے وہ اگرچہ عددی اعتبار سے بہت کم ہیں تاہم اپنی سماجی تاریخی اہمیت اور اپنے دور رس نتائج کے اعتبار سے چشم بینا اور عقل سلیم کے لئے جنت نکاح اور ردغائی غذا سے کم نہیں یہ دلچسپ حقیقت ہے کہ یہ تمام رشتے حضرت علیؑ کے خاندان کے افراد سے ہوئے تھے ذکر گذر چکا ہے کہ حضرت علیؑ کے بڑے بھائی حضرت عقیلؑ نے دو اموی خواتین سے یکے بعد دیگرے شادی کی تھی جن میں سے ایک کسی وقت مہر خلافت راشدہ میں ہوئی تھی۔ دوسرا رشتہ جو غالباً اس دور کا سب سے اہم اور نتیجہ خیز تھا وہ کسی اور نے نہیں خود حضرت علیؑ نے قائم کیا تھا۔ مؤرخین و ماہرین نسب کے مطابق حضرت علیؑ نے حضرت فاطمہؑ کی چابی حضرت امامہ بنت ابوالہام بن ربیع اموی سے جو رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم کی بڑی صاحبزادی حضرت زینبؑ کے بطن سے تھیں شادی کر لی تھی۔ ابن حرم

سہ ملاحظہ ہو ص ۸۰۱۹ احوالہ بالا۔ سہ زبیری ص ۲۲ مطابق حضرت ابوالہام (بقیہ صفحہ ۲۸)

کا بیان ہے کہ اس رشتہ سے حضرت علیؑ کی کوئی اولاد نہیں ہوئی تھی لیکن ابن سعد کی دور روایتوں میں سے ایک کے مطابق اس رشتہ سے حضرت علیؑ کے ایک صاحبزادے محمد الواسطی پر ہوئے تھے اگرچہ ان سے حضرت علیؑ کی نسل نہیں چلی۔ البتہ حضرت امامہ بنت ابوالعاص ام حضرت علیؑ ہاشمی کے ساتھ کم و بیش تیس سال تک یعنی ۳۵ء و ۳۶ء میں حضرت علیؑ کی شہادت تک رہیں۔ حضرت امامہ بنت ابوالعاص اموی کے بارے میں اس نکتہ کی طرف اشارہ ضرور

عاشیہ میں ۲۷ء کا۔ نے اپنی وفات کے وقت اپنے دوست زبیر بن عوام کو وصیت کی تھی کہ ادا کے انتقال کے بعد حضرت امامہ کی شادی کسی مناسب شخص سے کر دیں چنانچہ انہوں نے حضرت علیؑ سے ان کا نکاح کر دیا۔ نیز بلاذری اول ص ۳۰۴، طبری سوم ص ۳۸۵ اور جہرہ ۱۴ ص ۱۵۱ یثا زبیری اس سلسلے پر خاموش ہیں انہوں نے حضرت علیؑ کی اولادوں میں کسی محمد اور کا ذکر نہیں کیا ہے جو حضرت امامہ کے بطن سے ہوئے ہوں ابن سعد جلد ہشتم ص ۲۳۳ کی ایک روایت ابن حزم کی نقل کرتی ہے۔

۱۶ ابن سعد سوم ص ۲۰، نیز بلاذری اول ص ۳۰۴، مؤرخین و ماہرین النسب کا بیان ہے کہ حضرت علیؑ کی نسل صرف ان کے پانچ صاحبزادوں سے چلی، اگرچہ ان کے جود صاحبزادے اور انہیں صاحبزادیاں، مختلف بطنوں سے تھیں جن صاحبزادگان گرامی سے ان کی نسل چلی ان کے اسمائے گرام یہ ہیں ۱۱، حضرت حسنؑ، ۱۲، حضرت حسینؑ، ۱۳، دیہ دولوں حضرت فاطمہ بنت رسول کریمؑ کے بطن سے تھیں، ۱۴، حضرت محمد بن الحنفیہؑ، ۱۵، حضرت عباس بن ابی طالبؑ اور ۱۶، حضرت عمر بن ابی طالبؑ۔ آخری تین صاحبزادوں کی ماںیں جن عرب قبائل سے تھیں انہیں کی طرف ان کی نسبت کی جاتی ہے! کہ حضرت فاطمہ بنت رسول کریمؑ کی اولاد سے ان کو ممتاز کیا جاسکے، صاحبزادیوں میں حضرت زینب کبریٰؑ اور حضرت ام کلثومؑ حضرت فاطمہ کے بطن سے تھیں ابتداء میں مختلف عرب قبیلوں سے تھیں۔ ابن سعد نے انصار و خند کے نام گنائے ہیں اور انیسویں کے بارے میں کہا ہے کہ ان کا نام نہیں معلوم ہو سکا۔ نیز ملاحظہ ہو مکمل سوم مظلوم

منہم ہوتا ہے کہ تمام مورخین اس سلسلہ میں یہ حقیقت زیادہ اجاگر کرنے کی کوشش میں مصروف نظر آتے ہیں کہ حضرت امامہ رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم کی صاحبزادی حضرت زینبؓ کی صاحبزادی تھیں، اس لئے یہ رشتہ ہوا یہ صحیح ہے مگر یہ حقیقت بھی نظر انداز کرنی یا ثانوی درجہ کی قرار نہیں دینی چاہیے کہ حضرت امامہ نسبی و نسلی لحاظ سے حضرت ابوالعاص بن زبج اموی کی بیٹی تھیں یعنی اصلاً اموی تھیں۔ اور اس اعتبار سے حضرت علی ہاشمی سے ان شادی دونوں قریشی خاندانوں کے درمیان رشتہ مصاہرت کی اہم ترین کڑیوں میں سے ایک ہے۔

اگر دو حیال کے رشتہ کی بنیاد حضرت امامہ سے حضرت علی کی شادی کی اہمیت ہے یا انصیالی اعتبار سے اس رشتہ کو اہم مقام دیا جاتا ہے تو انصیالی لحاظ سے بعینہ ان کے

لے عرب کے معاشرتی نظام اور اسلامی سماجی نظام کے مطابق خاندان، فرد کا سلسلہ نسب باپ کی طرف سے چلتا ہے، ماں کی طرف سے نہیں۔ اس لئے ماں کا خاندان چاہے جتنا عظیم قابل فخر اور بلند نسب و نسب والا ہو اس کا تعلق خاندان فرد کے نسب پر اثر نہیں پڑتا اور نہ قاعدے سے پڑنا چاہئے، مگر اس سلسلہ میں یہ نکتہ بھی قابل غور و لحاظ ہے کہ رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم سے قرابت اور خون کے رشتہ کا اگرچہ وہاں کی ہی طرف سے ہے ایک اپنا ممتاز اور قابل فخر مقام ہے۔ لیکن اسی حد تک جہاں تک اسلام اجازت دیتا ہے۔ اس کی خوب صورت و منطقی تشریح کسی اور سے نہیں خود حضرت علی زین العابدین سے ملتی ہے۔ آپؑ نے ایک بار فرمایا: لوگو! ہم سے اسلام کا محبت رکھو! تمہاری محبت ہمارے ساتھ اس قدر بڑھتی کہ ہمارے لئے عار بن گئی،

احبونا حب الاسلام فما برج منا حبکم حتی صاد علینا عداؤ۔
ملاحظہ ہو: بیر کی ص ۵۸۔

صاحبزادہ گرامی حضرت حسینؑ کی ایک شادی فی اہمیت ہے جس کا سلسلہ آخر کار اموی خاندان سے جاتا ہے حضرت حسینؑ نے اپنا ایک رشتہ ازواج آمنہؓ، لیلیٰ بنت ابی مرہ ثقفی سے کیا تھا جو مشہور صحابی رسول اور مہدار ثقیف حضرت عمرو بن مسعود ثقفی کی پوتی تھیں اور جن کے بطن سے حضرت حسینؑ کے فرزند ارجمند علی اکبر پیدا ہوئے تھے حضرت علی اکبر کی والدہ ماجدہ آمنہ بلیلی دراصل حضرت ابوسفیان بن حرب اموی کی صاحبزادی حضرت میمونہؓ بن کاشمار مشہور صحابیات رسول میں ہے کی صاحبزادی تھیں، حضرت حسینؑ کا یہ رشتہ حضرت عثمان غنیؓ کے دور خلافت ۳۲ھ سے ۳۵ھ تک ۲۲ سالہ عرصہ میں کسی وقت ہوا ہو گا کیونکہ حضرت علی اکبرؑ متوفی ۳۵ھ سے ۳۸ھ تک خلافت عثمانی میں پیدا ہوئے تھے اور وہ حضرت حسینؑ کے فرزند اکبر تھے اس لحاظ سے حضرت حسینؑ ہاشمی حضرت ابوسفیان اموی کے بنت داماد تھے اور حضرت معاویہؓ کے بھتیجہ داماد اور خود حضرت علی اکبرؑ حلفہ زید بن معاویہؓ اموی کے بھتیجہ جیکہ حضرت حسینؑ بذات خود اموی خلیفہ وقت کے برادر بھتیجہ گو باک عائدان بنو امیہؓ کو کہہ سکتا تھا کہ حضرت علی اکبرؑ حضرت ابوسفیان اموی کے اسی طرح داماد تھے اور حضرت علی اکبرؑ کے نواسے جس طرح کہ حضرت علی اکبرؑ رسول کریم صلوٰۃ کے داماد اور حضرت حسینؑ آپؐ کے نواسے تھے، زیریں کے بیان کے مطابق یہی وہ رشتہ تھا جس کی بنا پر اموی فوج کے ایک عراقی سپاہی نے حضرت علی اکبرؑ کو امن دلانے اور صلہ وقت کی صلہ جی کی امید و توقع دلانے کی عین میدان کارزار کربلا میں کوشش کی تھی مگر حضرت علی اکبرؑ نے قرابت رسول کو قرابت خلیفہ پر ترجیح دی تھی اور باپ کے ساتھ لڑ کر شہید ہوئے۔ عراقی کی اس پیش کش میں محض سیاست یا چال بازی مفسر نہیں تھی بلکہ حقیقت یہ ہے کہ

۱۔ زیریں ص ۱۵۷ اور ۱۲۶ ایضاً علامہ پنجم ص ۷۷ کا بیان ہے کہ حضرت معاویہؓ نے کہا کہ حضرت علی اکبرؑ کی تعریف میں کہا کہ ان میں بنو ہاشم کی شجاعت بنو امیہ کی سخاوت اور ثقیف کا حسن چاہا رہا ہو، تھا حضرت علی اکبرؑ کے لئے دیکھو، تعامل الظالمین ص ۱۰۰ اور ۱۱۲ البیاض ششم ص ۱۵۵، لکھ زیریں ص ۱۵۵۔

اس کی پیشکش خلوص پر مبنی معلوم ہوتی ہے کیونکہ عرب کے تمام قبائل خاندان یا خاندان اپنے
 نہیالی خاندانوں اور رشتہ داروں سے عموماً دوستی اور محبت کے تعلقات رکھتے
 تھے جیسا کہ اسلام و الجسد کے متعدد واقعات سے ثابت ہوتا ہے۔

یہ بڑی دلچسپ، بے حد اہم اور فکر انگیز تاریخی حقیقت ہے کہ ہاشمی اور اموی،
 خاندانوں کے درمیان ازدواجی تعلقات اس زمانے میں اتنی کثرت اور تیزی سے استوار
 ہوئے جو ان دونوں خاندانوں کے بعض اہم ترین افراد کے درمیان سیاسی آویزش کا زمانہ تھا
 بنی خلافت بنو امیہ (۶۶۱ء تا ۷۵۰ء)۔ اسلامی تاریخ میں ان
 دونوں قریشی خاندانوں کے درمیان نہ تو عہد جاہلیت میں نظر آتی ہیں نہ عہد بنو
 یں نہ خلافت راشدہ کے زمانے میں اور نہ ہی دولت بنی عباس میں ازدواجی تعلقات
 لی اس کثرت کے محرکات پر گفتگو تو بعد میں آئے گی۔ مگر یہ بات اسی جگہ واضح ہو جائے
 ہے کہ سیاسی سطح پر کچھ افراد بنو ہاشم اور افراد بنو امیہ میں کشمکش و کشاکش ضرور تھی
 مگر یہ کوئی خاندانی رقابت و دشمنی کا معاملہ نہ تھا جس میں دونوں قریشی خاندان ایک
 دوسرے کے خلاف باقاعدہ دو الگ الگ متحارب و متصادم گروہوں میں بٹے
 ہوں۔ حضرت عثمان خلیفہ سوم کی المناک شہادت کے بعد سے جو خانہ جنگی مسلمانوں
 میں شروع ہوئی اور جس کا انجام بالآخر حضرت حسن بن علی کی دستبرداری خلافت اور
 خلافت حضرت معاویہ پر ہوا اور وہ دراصل دو سیاسی نظریوں کی جنگ تھی۔ اس کا

۱۔ ملاحظہ ہو ابن اسحاق ص ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴

تعلق افراد اور ان کے ہمنواؤں سے تھا اور ایک تنقیدی تجزیہ ثابت کرتا ہے کہ اس سیاسی کشاکش میں بنو ہاشم خاص طور سے بڑے ہوئے تھے، بنو امیہ بھی آپسی اختلافات سے جو سراسر سیاسی تھے میراث تھے یہی وجہ ہے کہ مرج راہط کی جنگ ۶۸۲ء ۶۸۳ء میں مروانی اور سفیانی خاندان جن کا تعلق بنو امیہ سے تھا باہم دست بگریباں تھے۔ بہر کیف سیاست ایک طرف، معاشرتی سطح پر بنو ہاشم اور بنو امیہ کے تعلقات اس زمانے میں مستحکم سے مستحکم تر ہوتے چلے گئے جن کے ایک پہلو — اور بہت ہی حسین پہلو — یعنی باہمی رشتہ ازدواج کی تفصیل آئندہ صفحات میں آرہی ہے۔

علماء ہند کا شاندار ماضی (جلد اول)

از مولانا سید محمد میاں صاحب

مصنف کی نظر ثانی ترمیم و اضافے کے بعد اس کتاب کو طبع کرایا گیا ہے جس میں حضرت مجدد الف ثانیؒ اور ان کے خلفاء کے حالات ان کے سیاسی کارنامے، سیاسی ماحول اور دولتِ مغلیہ کے چار مشہور سلاطین اکبر، جہانگیر، شاہجہاں اور عالمگیر کے حالات سیاسیات اور سلطنتِ مغلیہ کے نظامِ حکومت کو نہایت خوبی کے ساتھ دل نشیں انداز میں بیان کیا گیا ہے، جلد اول ۹/۵۰

دوسری جلدیں مصنف نے اپنے اہتمام میں شائع کرائی ہیں جنکی قیمت درج ذیل ہے۔

جلد دوم ۲/۵۰ جلد سوم ۴/۵۰ جلد چہارم ۴/۵۰

بنو ہاشم اور بنو امیہ میں ازدواجی تعلقات

ڈاکٹر محمد حسین منظم ہمدانی، استاد شعبہ تاریخ اسلامیہ وری علی گڑھ

(۲)

خاندان ہاشم اور امیہ چونکہ کافی پھیل گئے تھے بلکہ کہنا چاہیے کہ دونوں بجائے خود قبیلے بن گئے تھے اور دونوں میں متحد و شاخیں ہو گئی تھیں۔ دروہ بھی کافی پھیل کر خاندان کی حیثیت اختیار کر گئی تھیں۔ اس لئے مناسب معلوم ہوتا ہے کہ بنو ہاشم کے الگ الگ خاندانوں اور خاندانوں سے اموی گھرانوں کے ازدواجی روابط ذکر کیا جائے۔ اس طرح دونوں قرشی خاندانوں کے درمیان معاشرتی تعلقات کو سمجھنے اور ان کا تجزیہ کرنے اور ان سے نتائج نکالنے میں آسانی رہے گی، ابتداء میں اموی اور ہاشمی گھرانوں کی تفصیل ضروری معلوم ہوتی ہے۔ خاندان بنو ہاشم میں اس وقت تک کئی گھرانے ابھر کر آچکے تھے، ان میں سے سب سے اہم حضرت علی کا گھرانہ تھا جو بجائے خود پانچ خاندانوں پر مشتمل تھا۔ ان میں کے دو گھرانے حسنی اور حسینی تھے جو حضرت حسن بن علی اور حضرت حسین بن علی سے بالترتیب چلے تھے ان دونوں کو باقیہ دوسرے علوی گھرانوں پر اس مندر پر فضیلت حاصل تھی کہ اول الذکر دونوں کا نسب علی بن ابی طالب سے ملتا تھا۔ دوسرے تین فرزندوں حمزہ بن الحنفیہ، عباس بن ابی طالب اور عمر بن ابی طالب سے چلے تھے، ان کے علاوہ ایک اہم ہاشمی خاندان وہابی تھا۔ حضرت عباس بن عبد المطلب کی نسل میں تھا ایک اور ہاشمی نسب نامہ گھانا حارثی تھا جو

عبدالطلب بن ہاشم کے بڑے مددگار اور حضرت محمد بن عبدالمطلب کی اور مدد
اس کے ساتھ دو ہاشمی گھرانے اور فی جو بالترتیب حضرت عقیل بن ابیطالب اور حضرت جعفر بن
گھرانے تھے اور اسی نے ہم ان کو مختلی اور غزنی خاندان کہیں گے یہ دونوں خاندانوں کے بعد ان کے نام سے
علی کے خاندان سے بہت قریب سے وابستہ تھے اسی طرح اموی خاندان جو بنو عبدشمس کے وسیع نام سے زیاد
چاہیے، متعدد گھرانوں پر مشتمل تھا ان میں سے امیر اکبر کا خاندان بہت بڑا معاشرتی سماجی، اور اقتصادی لحاظ
اہم تھا جس کی متعدد شاخیں بجائے خود خاندان تھیں، امیر ابیہ کی، ہم شاخیں تھیں ۱۲، بنو ابی الد
وجود اصل حضرت عثمان بن عفان علیہ السلام کا خاندان تھا (۲۱)، بنو حرب بن امیہ (جو حفظ
کا خاندان تھا) اور ان کے بھائیوں عقبہ بن ابی سفیان، عقیبہ بن ابی سفیان کا خاندان تھا
علاوہ اور بھی کئی گھرانے اس میں شامل تھے (۲۳)، بنو ابی عمرو بن امیہ (جو عقبہ بن ابی معیط
خاندان تھا) پھر بنو عبدشمس کا خاندان تھا جس میں بنو سمیرہ بن حبیب، بنو یحییٰ بن
اور کعبہ بن حبیب شامل تھے۔ بنو امیہ کا تیسرا اہم خاندان بنو امیہ انصر کہلاتا تھا جو نسب
پھر عبدشمس کے بیٹوں کے متعدد خاندان تھے، جیسے بنو عبد امیہ بن عبدشمس، بنو ذیل بن عبد
ربیعہ بن عبدشمس اور بنو عبد العزیٰ بن عبدشمس ان میں سے بنو یحییٰ کا خاندان بڑا اہم تھا اور
اور شیبہ کا گھرانہ تھا۔ بنو عبد العزیٰ کا گھرانہ اور اصل رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم کے بڑے
ابو العاص بن ربیع بن عبد العزیٰ بن عبدشمس کا گھرانہ تھا۔ انہیں کا عمر زاد مشہور مروانی خلفاء کا گھرانہ
ابو العاص تھا جو سیاسی طاقتور، دولت و ثروت اور دنیاوی جاہ و حشمت کے لحاظ سے
ممتاز تھا۔ ان کے علاوہ بنو عاص بن امیہ کا گھرانہ تھا جس میں سعید بن العاص ابو
اپنی گونا گوں صفات کے لئے بڑا بلند درجہ رکھتا تھا، ایک۔ اموی گھرانہ بنو ابی العیص بن ام
سے مشہور تھا جس سے رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم کے صہابی اور گورنر مکہ حضرت عتاب بن اس
اگرچہ اوپر مذکور چند اموی گھرانے اہم علاقہ کسی امیہ کے نسل سے نہ تھے تاہم ان کی شہرت عام
کی حیثیت سے ہے، اسی لئے ان کو بھی آج میں شمار کر لیا گیا ہے مختصر بنو عبدشمس

بنو امیہ یا اموی سبجے جاتے ہیں۔ خانہ ان بنی ہاشم و بنی امیہ کی یہ مصر آرزو تفصیل ہمارے آئندہ مطالعہ میں معاون ہوگی۔

حالانکہ حضرت علیؓ کے خاندانہ کو بوجہ معلوم دوسرے ہاشمی گھرانوں پر یکگونہ نفیادت حاصل ہے اور اس کا تقاضا ہے کہ علوی خاندانوں سے بنو امیہ کے ازدواجی تعلقات کا ذکر پہلے کیا جائے، لیکن تاریخی ترتیب کا تقاضا ہے کہ بنو ہاشم کے حارثی خاندانہ سے مولیوں کے رشتہ مصاہرت کا ذکر پہلے ہو۔ ————— روایات سے معلوم ہوتا ہے کہ عہد بنی امیہ میں دونوں عہد نامہ نادہشتی خاندانوں میں رشتہ ازدواج کا آغاز بنو حارث بن عبدالمطلب ہاشمی سے کچھ ڈرامائی انداز سے شروع ہوا۔ یہ امر دل چسپی سے خالی نہ ہو گا کہ اس عہد میں بنو امیہ کی ایک دختر بنو ہاشم میں بیاہی گئی وہ دختر تھیں حضرت امامہ بنت ابی الواحی اموی جو حضرت علیؓ کی بیوہ تھیں۔ روایات کا اس پر اصرار ہے کہ حضرت علیؓ نے اپنے بعد حضرت امامہ کی شادی کے سلسلے میں وصیت کی تھی جس کا مقصد یہ تھا کہ ان کی شادی کسی ملحدہ معاویہ سے نہ ہونے پائے کیونکہ ان کو خدشہ تھا کہ حضرت معاویہؓ حضرت علیؓ کے بعد بعض شخصوں اسباب سے حضرت امامہ سے شادی کی کوشش کریں گے، بہر حال ! روایات کے مطابق حضرت

لے بنو ہاشم اور بنو امیہ کے گھرانوں کی تفصیلات کے لئے ملاحظہ ہو: زبیری ص ۱۹۶ اور جبرہ ص

۱۰۶ - ۱۳ -

لے زبیری ص ۸۶ کے بیان دلچسپ سے واضح ہوتا ہے کہ ان کو راویوں کے اس ٹکڑے پر بھروسہ نہیں کہ حضرت علیؓ نے وقت مرگ حضرت امامہ کو کوئی وصیت کی تھی عرب مؤرخین و مصنفین عموماً اس روایت کو کچھ کمزور سمجھتے ہیں یا جس سے ان کو اتفاق نہیں ہوتا لفظ "نعم" (اس کا خیال ہے) اور "نعموا" (ان کا خیال ہے) سے بیان کرتے ہیں زبیری نے اس ٹکڑے کو اسی انداز سے بیان کیا ہے۔ اس کی بلاذری اول ص ۱۰۳ سے بھی ہوتی ہے جس میں بلاذری میں روایت کا آغاز لفظ "یَقَالُ" (کہا) ہے۔ سے کیا ہے اور پھر بیان کیا ہے کہ حضرت علیؓ کے دل میں خوف تھا کہ کہیں، بقیہ میں آئے ہو گے۔

علی کا خدمت درست ثابت ہوا اور حضرت معاویہؓ نے اپنے نژاد مدینہ حضرت مروان بن حکم کو حکم بھیجا کہ ان کے لئے حضرت امامہ کو پیغام دیں مروان نے حکم کی تعمیل کی حضرت امامہ نے منبہ بن نوفل بن حارث بن عبدالمطلب سے حسب وصیت حضرت علیؓ مشورہ کیا۔ ابن سعد کی روایت کے مطابق حضرت مغیرہ ہاشمی نے حضرت معاویہؓ کو خاندان کا دشمن و قاتل وغیرہ کہا اور حضرت امامہ کو برا بھلا کہا اور پھر خود ان سے اپنی شادی کا پیغام دیا اور نکاح کر لیا۔ دوسری روایات میں ہے کہ حضرت مغیرہ نے حضرت معاویہؓ کا پیغام ملنے سے بعد حضرت امامہ سے وعدہ لے لیا کہ وہ ان کا فیصلہ قبول کر دیں گی حضرت امامہ نے ہانی بھرتی تو مغیرہ نے ان سے چار روپے مہر پر خود شادی کر لی اس ساری تفصیل سے تاثر یہ ہوتا ہے کہ حضرت امامہؓ ہاشمی ہوں گی

بقیہ خدمت کا، معاویہؓ امامہ سے شادی نہ کر لیں اس لئے انہوں نے امامہ کو وصیت کی تھی کہ وہ اگر دوسری شادی کرنا چاہیں تو مغیرہ بن حارث ہاشمی سے کر لیں لیکن بعض دوسری روایات سے واضح ہوتا ہے کہ حضرت علیؓ نے امامہ کو مغیرہ سے شادی کا مشورہ نہیں دیا تھا بلکہ شادی کس شخص سے یہ کہیں اس مسئلہ میں مغیرہ سے مشورہ کرنے کی وصیت کی تھی دراصل ان روایات میں کافی الجھن ہے تاہم ان کی صحت میں شبہ کرنا بھی بڑا مشکل کام ہے البتہ یہ ضرور واضح ہوتا ہے کہ حضرت علیؓ نے حضرت امامہ کو یہ وصیت ضرور کی تھی کہ وہ حضرت مغیرہؓ سے اہم معاملات میں مشورہ ضرور کر لیں آئندہ حوالہ جات میں اور تشریح ملے گی۔

۱۔ بلاذری امل ص ۱۰۰ کے مطابق حضرت علیؓ کی شہادت کے بعد حضرت امامہؓ اپنے چچا عبدالرحمن بن حارث بن حارث بن ربیعہ کے ساتھ مدینہ آگئی تھیں۔

۲۔ زبیری ص ۸۶ بلاذری اول ص ۱۰۰ وغیرہ، سید ابن سعد، ششم ص ۳۹، ۳۰، ۳۱، بلاذری اول ص ۱۰۰، زبیری ص ۸۶، بلاذری کا بیان ہے کہ جب مروان بن حکم نے حضرت معاویہؓ کو سارا حال لکھ بھیجا تو انہوں نے جواب میں لکھا وہ امامہؓ اپنی آپ بختا رہیں۔ بقیہ میں آئندہ بہ

حالانکہ حقیقت یہ ہے کہ اصلاً و نسباً وہ اموی تھے جیسا کہ اوپر کہا جا چکا ہے غالباً یہ شادی امام کے آغاز
سنہ کے آخر میں ہوئی ہوگی بلاذری کے مطابق حضرت امامہ اموی حضرت منیرہ ہاشمی کے ساتھ کم
و بیش بیس سال اوپر رہیں لہذا یہ کہ اس اموی اور ہاشمی حواریے ہمارے شہزادہ ساقیوں صدی عیسوی
کی آٹھویں دہائی کے وسط تک قائم رہا سماجی اعتبار سے حضرت امامہ بنت ابی العاص اموی کی
شادی کی بڑی اہمیت ہے کیونکہ وہ اپنے دو ہاشمی شوہر دارا۔۔۔ حضرت علی اور حضرت منیرہ بن نوفل
— کے ساتھ کم و بیش پچیس سال رہیں جو کہ ایک قرن سے کم ہیں۔

بلاذری کی ایک روایت ہے کہ زیاد بن ابی سفیان اموی رجزیاد بن اسیمہ کے نام سے زیادہ
معروف ہیں کی بیٹی جو یہ یہ بنو ہاشم کے حارثی خالوارہ کے ایک فرزند عبد الرحمن بن عباس بن ربیعہ
بن حارث بن عبدالمطلب سے کسی وقت ہوئی تھی غالباً یہ شادی خلافت معاویہ کا واقعہ ہے

بقیہ صفحہ گذشتہ۔ ان کو ان کی پسند پر چھوڑ دو، اس کے بعد انہوں نے حضرت منیرہ اور حضرت امامہ
کو صغیر میں جگہ (زمین) دی۔ منیرہ کے اس رشتہ سے ایک صاحبزادہ نکلی پیدا ہوئے جن کے
نام پر ان کی کنیت البیہکی تھی منیرہ اور امامہ نے کہیں وفات پائی اور مدفون ہوئے حضرت
منیرہ کے بارے میں ایک بے دل جھپٹ جھپٹ یہ ہے کہ وہ حضرت علی کے مدائن کے سفر کے زمانے
میں کوفہ میں ان کے جانشین بن گئے۔

بلاذری اول سنہ ۴۰ھ میں اسباب النہر فرما چکا ہے کہ ۴۰ھ میں موصلین عام طور سے
زیاد بن ابی سفیان کے اس اموی نسب کو تسلیم کرتے ہیں۔ لیکن بعض شواہد جن کا ذکر میں بھی
چکر کر رہا تھا اس کی طرف اشارہ کرتے ہیں کہ خلافت راشدہ میں اسے یہ نسب کسی اور
نے نہیں خود حضرت علی نے تسلیم کر لیا تھا یہ حال یہ ایک غلط فہمی کا معاملہ ہے جس کے
دونوں پہلو ہو سکتے ہیں۔ فاکر نے اپنے صلیح جو یا نہ مزاج کے مطابق اس کے روشن پہلو
کو تسلیم کیا ہے۔

اس سے زیادہ اس بارے میں اور تفصیلات نہیں مل سکیں۔ اسی حارثی خاندان کی ایک ام کلثوم بنت محمد بن ربیعہ بن حارث بن عبدالمطلب ہاشمی جو عبد الرحمن حارثی ہاشمی بنت عم تقیس بنو امیہ کے خاندان بنو ابی العاص کے ایک فرزند بنی حکم بن ابی العاص اموی جو اسوی خلیفہ مروان بن حکم کے بھائی اور عبد الملک بن مروان اموی کے چچا تھے منسوب تھیں جن سے دو بیٹے مروان اور یوسف پیدا ہوئے تھے اور ان کی نسلیں چلی تھیں۔ یہ بھی حکم عبد الملک بن مروان کے بزرگ محاصرہ تھے اور غالباً یہ شادی حضرت معاویہ ہی کے خلافت میں ہوئی ہوگی۔ لیکن قطعی تاریخوں کے مذکور نہ ہونے کی صورت میں کوئی ضمنی کہنا مشکل ہے۔

حضرت علیؑ کے خاندانہ رابطہ طالب اور حضرت علیؑ کی اولاد کے بارے میں ابن حزم اندلسیہ بیان حقیقت پر مبنی ہے کہ ان کے بیشتر افراد کی شادیاں ان کے چچا زاد بھائیوں یعنی بنو جعفر ابی طالب اور بنو عقیل بن ابی طالب سے ہوئیں خاص کر ان کی دختروں کی شادیاں مگر موخرال میں سے کچھ بنو امیکم مروانی خاندان میں بھی منسوب ہوئیں بشیر بن سعد کے بقول حضرت علیؑ کی اپنی صاحبزادیوں کی تعداد انیس تھی جو مختلف بطون سے تھیں۔ زبیری نے حضرت علیؑ کی بن سولہ دختران گرامی کے نام گنائے ہیں ان میں سے صرف بارہ کی شادی کا ذکر کیا ہے آٹھ دختران کی کوئی نہ کوئی شادی حضرت عقیل ہاشمی کے خاندان میں ہوئی تھی جبکہ دو اجزا دیال حضرت حارث بن عبدالمطلب ہاشمی کے خاندان میں بیاہی ہوئیں۔ لیکن ہمارے موضوع کے اعتبار سے

لف زبیری ص ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱

سے ان تین شادیوں کی اہمیت ہے جو بنو امیہ ایک خاندان سے ہوئی تھیں۔ حضرت علیؑ کی ایک صاحبزادی رملہ بنت علیؑ پہلے حضرت عبداللہ بن ابی سفیان بن حارث بن عبدالمطلب ہاشمی سے جن کا لقب ابو الصیاح تھا منسوب تھیں ان سے ان کی اولاد بھی ہوتی لیکن آجے نسل نہیں چلی سکی پھر رملہ بنت علیؑ کی دوسری شادی مروانی خاندان کے ایک ممتاز فرد معاویہ بن مروان بن حکم بن عاص اموی سے ہوئی رملہ مالک بن رملہ ۶۶۵ء میں حضرت معاویہ کے آغاز خلافت میں ہوا ہوا۔ اس رشتہ سے بقول ابن حزم ان کے چھ بیٹے پیدا ہوئے زبیری ان کا ذکر نہیں کرتے اور ابن حزم ان کی ماں کا نام نہیں بتاتے رملہ کے علاوہ حضرت علیؑ کی ایک اور بیٹی خدیجہ اپنے چچا زاد بھائی عبدالرحمن بن عقیل کو سیامی تھیں جن سے دو بیٹے سعید اور عقیل پیدا ہوئے پھر خدیجہ کی دوسری شادی بنو امیہ کے خاندان بنی ربیع بن عبد شمس کے اہم شخص ابولسناہل عبدالرحمن بن عبداللہ بن عامر بن کریم بن ربیعہ بن عبید بن عبد شمس سے ہوئی جن سے ابن حزم کے بیان کے مطابق ان کی نسل کافی چلی اور بصرہ میں ان کی نوادرات و جاہلیت حاصل ہوئی۔ غالباً یہ رشتہ بھی حضرت علیؑ کی شہادت کے بعد حضرت معاویہ کے دور خلافت کے ابتدائی برسوں میں ہوا ہوا۔ اس عہد کی تاریخی سیاسی آویزش کے پس منظر میں یہ حقیقت بہت اہم معلوم ہوتی ہے کہ حضرت علیؑ کی اپنی دو صاحبزادیاں نے اپنے سیاسی حریفوں بنو خاندان کے افراد سے شادی کی تھی پہلی بنت علیؑ — رملہ — نے پہلے مروانی خلیفہ مروان بن حکم انوں کے بیٹے معاویہ سے جو مشہور مروانی خلیفہ عبدالملک بن مروان کا بھائی تھا شادی کی تھی دوسری صاحبزادی — خدیجہ — اسی عبداللہ بن عامر بن کریم اموی کے بیٹے سے منسوب رہی تھیں۔ جو حضرت عثمان اور حضرت معاویہ کے دوران خلافت بصرہ کے گورنر مروانی، تھے اور جن کی

بنو زبیری ص ۲۴، رملہ جہرہ ص ۸۰، رملہ زبیری ص ۴۶، ۴۵، جہرہ ص ۶۸،

رملہ جہرہ ص ۶۸ نیز ملاحظہ ہو سدوسی ص ۳۸،

بنو زبیری ص ۱۶، جہرہ ص ۶۸،

تمام انتظامی، حرفی اور اخلاقی صلاحیتوں و اوصاف کے باوجود اب تک ان کو برابر نہ رہا ہے۔ ابوالسنابل عبدالرحمن اموی کے ہارے میں یہ امر دل چسپی سے خالی نہ ہو گا کہ یعنی کرب بن ربیعہ اموی کی بیوی عبدالطلب بن ہاشم کی دختر نیک اختر ام حکم ہا لحاظ سے ابوالسنابل کی رگوں میں ہاشمی خون بھی تھا اور وہ رسول کریمؐ اور حضرت علیؑ و بزرگوں کے نواسے بھی لگتے تھے لیکن غالباً نبات علیؑ میں سب سے اہم رشتہ حضرت گمنام صاحبزادی کا تھا طبری کا بیان ہے کہ ایک بنت علیؑ مشہور اموی خلیفہ عبدالملکؒ و عہد خلافت ۶۵ھ تا ۶۸ھ میں کسی وقت ہوا تھا طبری کے بیان سے

۱۔ ملاحظہ فرمائیے۔ سید ابوالاعلیٰ مودودی، خلافت و ملوکیت دہلی ۱۹۶۹ء ص ۷۰۔
مجموعہ کا یہ نقطہ نظر کہ دور عثمانی میں نوجوانوں کو بزرگ صحابہ کے مقابلہ میں عہد عثمان رضی اللہ عنہ کی وہ پالیسی تھی جو حضرت شیخین کی پالیسی سے مختلف تھی اور جو کو ملوکیت میں بدلنے کا پہلا مرحلہ ثابت ہوئی محل نظر ہی نہیں غلط محض ہے۔ نوجوان حکومت پر دائر کرنا رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم کی پالیسی رہی تھی جو حضرت شیخین سے ہوئی ہوئی حضرت عثمانؓ تک پہنچی، اور حضرت عثمانؓ نے اس پر عمل کیا بقضہ کبھی۔ نیز ملاحظہ ہو سدوسی ص ۳۸۔

۲۔ ملاحظہ ہو ابن سعد ج ۴ ص ۴۴، مؤرخین عام طور سے اس حقیقت پر بہت زور دے۔ بن عامر حضرت عثمان بن عفانؓ اموی کے ماں جائے تھے، لیکن بعدینہ تھی رشتہ حضرت عبداللہ بن عامر کا عبدالطلب بن ہاشم سے لگتا تھا مگر اس کا کوئی حالہ تک نہیں خلافت و ملوکیت ص ۱۱۰۔ ۱۰۷ جس میں سنانہ و راسی پر صرف کیا گیا ہے کہ حضرت عثمانؓ ان کے رشتہ دار تھے جن کو رشتہ دار بتایا جاتا ہے وہ اسی طرح کے رشتہ دار تھے یعنی نانہ عبداللہ بن سعد بن ابی سرح عامری تھے یعنی بنو عامر بن لہی کے خاندان سے۔ ان صرف یہ رشتہ تھا کہ وہ ان کے رضاعی بھائی تھے، ملاحظہ ہو زمیری ص ۴۳۳۔

کہ اگرچہ یہ رشتہ کافی دلوں فائز رہا مگر ان کے بطن سے عبدالملک کوئی اولاد نہیں ہوئی۔ ابن اثیر
 ماہر اس روایت کو قبول کرنے میں متامل معلوم ہوتے ہیں لیکن اس کی تردید میں کوئی وجہ ذکر
 کرتے ہیں۔ جس سے طبری کی روایت کو صحیح نہ سمجھنے کی کوئی وجہ یا جواز نہیں نظر آتا۔ بہر کیف
 ایک مسلمہ تاریخی حقیقت ہے کہ حضرت علی کی اپنی اولاد میں یعنی پہلی پیرھی ہی میں بنات علی
 امیہ کے خاندانوں میں منسوب ہوئیں۔ اگر تیسرے رشتہ کو مختلف فیہ مان کر چھوڑ دیں
 یہ حقیقت باقی رہتی ہے کہ کم از کم دودختر ان علی نے اپنی مرضی سے حکمران خاندان امویں کے سر
 آوردہ اشخاص سے رشتہ جوڑا تھا اور یہی کچھ کم نہیں ہے اگر تیسرا رشتہ بھی واقعی مان لیا جائے
 اس کی اہمیت میں مزید اضافہ ہو جاتا ہے۔

حضرت علی کی اپنی نسل میں ان کے پانچ فرزند ان گرامی سے ہاشمی خاندان چلا جن کے نام اوپر
 مذکور ہو چکے ہیں۔ ان میں سے ہم اپنی آسانی کے لئے اور تاریخی تقاضوں کے مطابق حضرت
 ابن علی کے خاندان دھنی خاندان کو لیں گے کیونکہ حضرت علی کے فرزند ابوبکر نہیں۔ ان
 جانشین اول بھی تھے، زیری کے بیان کے مطابق ان کے سات فرزند اور پانچ صاحبزادیاں تھیں
 مختلف بطون سے تھے۔ ابن حزم نے بارہ صاحبزادوں کے نام گنائے ہیں۔ اور صاحبزادیلوں میں
 ہی کا نام ذکر نہیں کیا ہے۔ بہر کیف حضرت حسن کی اولادوں میں سے متعدد کی نسل علی اور ان
 سے کئی افراد کی شاوی بنو امیہ میں ہوئی اگرچہ خود حضرت حسن کی دختر ذریعہ یا فرزندوں میں سے
 ابی اموی خاندان سے منسوب نہ تھا تاہم ان کی اگلی پیرھی میں کئی افراد نے امویوں سے

طبری، ششم ص ۴۲،

اکمال جہد ص ۵۹،

زبیری ص ۵۱، ۴۶ نے صرف اتنے ہی نام گنائے ہیں تعداد کا ذکر نہیں کیا ہے

۶ ص ۳۳، ۳۳، ۳۳،

رشتہ ازدواج جو اہل اہل میں سے ایک حضرت حسن بن علی کی پوتی ام العاص بنت حسن بن جبر
بن علی بن ابی طالب ہاشمی حضرت عثمان بن عفان اموی خلیفہ سوم کے پوتے مروان بن ابان
بن عثمان بن عفان سے منسوب ہوئی تھیں جن سے ان کے ایک صاحبزادے محمد بن مروان
اموی پیدا ہوئے تھے۔

حضرت حسن بن علی ہاشمی کی دو اور پوتیوں کے بارے میں ماہرین انساب کا بیان ہے کہ وہ
اموی خاندان میں بیابہ بنی تھیں ان میں سے ایک حضرت حسن بن علی کے صاحبزادے حسن ہاشمی کی بیوی
زینب تھیں جو ابن سعد زبیری اور ابن حزم کے بقول اموی خلیفہ وقت ولید بن عبد الملک
دعہ خلافت ۴۰ تا ۴۹ء کے نکاح میں رہی تھیں۔ اور کچھ مدت کے بعد
ان کی طلاق ہو گئی تھی۔ غالباً جس کے فوٹا بعد ابن حزم کے بیان کے مطابق انہیں زینب
بنت حسن ہاشمی نے معاویہ بن مروان اموی سے جو ان کے پہلے شوہر کے چچا تھے شادی کر لی تھی
معاویہ کے ان سے اور کئی اولادوں کے علاوہ ایک فرزند ولید بن معاویہ پیدا ہوئے تھے۔
جو آخری اموی خلیفہ مروان بن محمد ثانی کے داماد اور اس کے آخری عہدید میں دمشق کے والی تھے

لے زبیری ص ۳۵ کتاب المجبر ص ۳۹ جمہرہ ص ۳۴، غالباً یہ رشتہ حضرت معاویہ کی خلافت
کے آخر زمانہ میں ہوا ہو گا۔

۳۵ جمہرہ ص ۳۸، کتاب المجبر ص ۳۹، نے اس کی کسی اولاد کا ذکر نہیں کیا ہے جمہرہ میں ابن حزم
کا مزید بیان ہے کہ مروان بن ابان بن عثمان بن عفان اموی کی موت کے بعد ان کی شادی ان
کے چچا زاد بھائی علی بن حسین بن علی بن ابی طالب ہاشمی سے ہو گئی تھی جبکہ زبیری ص ۳۵ کا بیان
ہے کہ مروان کی موت کے بعد وہ حسین بن عبداللہ بن عبداللہ بن عباس بن عبد المطلب ہاشمی
کے نکاح میں آئی تھیں اور پھر انہیں کے پاس فوت ہوئیں ان سے البتہ ان کی کوئی اولاد نہیں
ہوئی۔ ۳۵، ابن سعد پنجم، ۳۱۹، زبیری ص ۵۲، جمہرہ ص ۳۶،

فہم ابی فطرس کے المیہ میں دوسرے بنو امیہ کے ساتھ عباسیوں کے ہاتھ قتل ہوئے تھے، اس طرح یہ ثابت ہوتا ہے کہ زینب ہاشمی کی دو شاویاں بنو امیہ میں ہوئی تھیں، حسنی خواتین اور خصوصاً حضرت حسن کی مذکورہ بالا پوتیوں کے علاوہ ان کے ایک پوتے ابراہیم بن عبداللہ بن حسن بن علی ہاشمی نے حضرت عثمان بن عفان کی سگم پوتی رقیہ صغریٰ بنت محمد دیاج الاصغر بن عبداللہ بن عمرو بن عثمان بن عفان اموی سے شادی کی تھی غالباً یہ رشتہ بنو امیہ کے آخری دور خلافت میں ہوا ہو گا کیونکہ عبدالعباسی کے آغاز اور عہد منصور میں دیاج اموی کو حسنی ہاشمی خاندان سے تعلق خاطر رکھنے کی وجہ سے کوڑے اور قید کی سزا جھلکتی پڑی تھی، اور آخر کار محمد بن ابیہم جو نفس زکیہ کے نام سے مشہور تھے، نے خروٹ کے زمانے میں دیاج کو موت کے گھاٹ بھیجی تھی رشتہ کی بنیاد پر اگرچہ ایک دل چسپ حقیقت یہ ہے کہ محمد دیاج اموی اور عبداللہ بن حسن ہاشمی ماں جیسے تھے کیونکہ دونوں کی ماں حضرت فاطمہ بنت حسین تھیں جن کا ذکر کر کے آئے گا رقیہ صغریٰ اموی ابراہیم بن عبداللہ حسنی، ابدایا اور ہاشمی فرد جن کا تعلق عباسی خاندان سے تھا نکاح میں آئی تھیں اور جس کا ذکر آگے آئے گا۔

مؤرخین کا اس پر نظر بنی اتفاق ہے کہ حضرت حسن بن علی بن ابی طالب ہاشمی کی ایک اور پوتی نفیسہ بنت زید بن حسن کی شادی ان کے والد مخیرم زید ہاشمی حسنی نے مشہور اموی خلیفہ ولید بن عبدالملک بن مروان سے اسکے مہد خلافت کے دوران کی تھی، زبیری کا بیان ہے کہ ان کی جلد ہی طلاق ہو گئی تھی جبکہ ابن سعد کا یقین ہے کہ وہ تاحیات ولیہ اموی کے نکاح میں رہی تھیں، اور سہائین فوت ہوئیں۔ ابن عساکر نے اس شادی کی کہانی بڑے دلچسپ انداز میں سنائی ہے

لے جمہور، ص ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، طبری اردو ترجمہ، کراچی سنہ ۱۳۵۷ھ، ج ۱، ص ۱۰۰ اور

۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱

جس سے اس زمانے کی سلاشہرتی زندگی کے علاوہ بنو امیہ اور بنو ہاشم کے سماجی اور سیاسی روابط پر خود بنو ہاشم کے اپنے اندرونی خلفتار اور اختلافات پر بھی روشنی پڑتی ہے۔ ابن عساکر کی کہانی کا خلاصہ یہ ہے کہ ولید بن عبد الملک کے دور خلافت میں زید بن حسن بن علی کا اپنے چچا زاد بھائی ابو ہاشم عبد اللہ بن محمد بن الحنفیہ سے حضرت علی کے ایک صدوقہ ووقف آرائشی، ملی تولیت کے بارے میں جھگڑا ہوا۔ جب نزاع نے طویل کھینچا تو زید بن حسن ہاشمی یہ قضیہ لے کر دمشق کو خلیفہ وقت کے پاس پہنچ گئے، مگر قضیہ سنانے کے بجائے ابو ہاشم عبد اللہ کے خلاف ولید کو بدگمان کرنے کی غرض سے یہ کاروہ عراق کے تختہ سیویں سے سار باز کر کے خلافت چھیننے پر آمادہ ہوئے۔ زید نے مزید رشتہ مستحکم کرنے کی خاطر اپنی بیٹی کی شادی ولید سے کر دی۔ ولید نے ابو ہاشم کو دمشق بلا کر تیر کر دیا مگر بعد میں حضرت علی بن حسین بن علی بن ابی طالب ہاشمی کی سفارش پر تیر چھڑ دیا۔ بہر حال ولید کے نکاح سے زید بن علی کے سسل چلیے گا۔ بدست نہیں مناسب ہے۔

زبیری نے حضرت حسن بن علی بن ابی طالب ہاشمی کی ایک پڑ پڑی کا خلاصہ بیان کیا ہے۔ ابن من بن علی بن ابی طالب کی شادی کے بارے میں ذکر کیا ہے کہ وہ عبد الملک بن سمران خلیفہ اموی کے ایک نسبتاً غیر معروف بیٹے ابو جحر سے ہوئی تھی۔ ابن حزم اندلسی کا بیان ہے کہ حضرت حسن کی دو اور پوتیاں خدیجہ بنت حسین بن حسن بن علی بن ابی طالب ہاشمی اور حمادہ بنت حسن بن حسن بن علی بن ابی طالب ہاشمی کے بعد دیگرے اسماعیل بن عبد الملک بن حارث بن حکم بن ابی النعمان بن امیہ اموی سے منسوب ہوئی تھیں۔ جمہرہ کے بیان کے مطابق حمادہ نے خدیجہ کے بعد اسماعیل سے شادی کی تھی لیکن یہ نہیں معلوم ہو سکا کہ خدیجہ نے طلاق لے لی تھی یا وفات پا گئی تھیں۔ اغلب یہ ہے کہ وفات پا گئی ہو تھی۔ خدیجہ کے بطن سے اسماعیل اموی کے چار فرزند، محمد الاکبر،

۱۔ ابن عساکر، التاریخ الکبیر، تہذیب ابن عساکر مرتبہ شیخ عبدالقادر عذری بدرمان، شام ۱۳۲۹ھ

پنجم، ۶۱، ۶۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰،

حسین اسحاق اور مسلمہ پیدا ہوئے تھے اور حمادہ سے تین بیٹے محمد الاصغر ولید اور زبیرؓ زبیری کا ایک اور بیان ہے کہ حضرت حسن کی ایک اور بیٹی ام کلثوم بنت حسین بن حسن بن علی بن ابی طالب ہاشمی حسنی ان ہی اسماعیل بن عبد الملک بن حارث بن حکم بن ابی العاص اموی سے منسوب تھیں جن تسلمہ، اسحاق، مروان، حسین، اور محمد پانچ بیٹے پیدا ہوئے، لیکن غالباً ام کلثوم کا اصل نام خدیجہ تھا کیونکہ ان کے بیٹوں کنام یکساں ہیں۔ البتہ زبیری پانچویں بیٹے مروان کا اضافہ کرتے ہیں۔ اس طرح تاریخ کے آئینہ میں ہم دیکھتے ہیں کہ اندان حسنی نے بنو امیہ کے مختلف خاندانوں سے ازدواجی روابط قائم کئے تھے۔ اور یہ روابط ایک طرف نہیں دو طرفہ تھے یعنی حسنی دختران گرامی اموی فرزندوں سے منسوب تھیں اور اموی صاحبزادیاں حسنی سادات کے ازدواج میں تھیں اگرچہ دونوں کے فیصد تناسب و توازن میں کافی فرق تھا۔

حسنی خاندانہ کی مانند حسینی خاندانہ نے بھی امویوں سے ازدواجی رشتے استوار کئے تھے۔ حضرت حسین شہید کی ایک شادی کا ذکر آچکا ہے جو اگرچہ نسبی لحاظ سے نفی نہاں ہیں ہوئی تھی تاہم نہایتی رشتہ سے حضرت حسین معاویہ اموی کے بھانجے اور زبیر اموی کے برادر نسبتی تھے۔ بعد میں حضرت حسین ہاشمی کے متعدد اخلاف و اولادوں کے رشتہ بنی امیہ میں ہوئے تھے۔ زبیری نے حضرت شہید کے چار فرزندوں اور دو صاحبزادیوں کا ذکر کیا ہے جو مختلف بطون سے تھے۔ ابن حزم اندلسی کا بیان ہے کہ حضرت حسین کے کئی بیٹے تھے جن میں سے کچھ ان کے ساتھ میدان کربلا میں شہید ہوئے تھے اور باقی ان کی حیات ہی میں فوت ہو گئے۔ وہ زین العابدین علی بن حسین کے ماسوا جن سے حضرت حسینؓ کی نسل علی بقیہ فرزندوں کے نام تک نہیں گنائے۔ بہر کیف یہ حقیقت ہے کہ ان صاحبزادوں میں سے کسی کی کوئی بھی شادی بنو امیہ میں نہیں ہوئی البتہ دختران حسین شہید میں سے سب کی کوئی

۱۔ زبیری ص ۱۰۰، غالباً ابن حزم اور زبیری کا بیان یکساں ہے ملاحظہ ہو جہرہ ص ۱۰۰

۲۔ ایضاً ملاحظہ فرمائیے مضمون ہذا کا آخری حصہ برہان مئی نمبر ۱۹۴۵ء جہرہ ص ۴۲۔

نہ کوئی شادی اموی خاندان کی کسی زکسی شاخ میں ضرور ہوئی، اسے حسن اتفاق کہئے یا ایک دلچسپ تاریخی حقیقت کہ حسینی خاندانہ کی پہلی پیر بھی کے بعض افراد نے امویوں سے رشتہ ازدواج کر لیا تھا جبکہ حسنی خاندانہ کے بنامیہ سے تعلقات ازدواج دوسری پیر بھی سے قائم ہونا شروع تھے۔ اسلامی تاریخ کے سیاسی پس منظر میں خود حضرت حسین کی دختروں کا اس طرح اپنے والد کے سیاسی حریفوں کے خاندان کے افراد سے ایسے نازک سماجی رشتے قائم کرنا بجا ئے خدا کی دلیل ہے کہ حضرت عثمان شہید کے بعد کی آویزش اور کر بلا کا المیہ عظیم دونوں خاندانوں کی قبا یا جاعنی عصبیت کا المناک نتیجہ نہیں تھا بلکہ یہ افراد کا سیاسی اختلاف تھا جو ان کے اپنے زمانہ بعض ناخوشگوار تاریخی واقعات کا ذمیدار تھا مؤرخین و ماہرین النسب کا اس پر اتفاق ہے کہ حسین کی بڑی صاحبزادی سکینہ نے جو اپنے زمانے کی شعروادب، حسن و جمال، آداب مجلسی و تہذیب اور علم و فضل کے لحاظ سے ایک ممتاز شخصیت تھیں بے جلد و بگریہ چھ مہر دوں سے شادی کی تھی

۱۔ محمد بن حبیب بغدادی کتاب المجرمین ۳۴۴ م کے مطابق ان شادیوں کی تفصیل حسب ذیل ہے کے مشورہوں کے نام ترتیب وار مذکور ہیں۔

- ۱۔ عبداللہ بن حسن بن علی بن ابی طالب ہاشمی۔ وفات پا گئے۔
- ۲۔ مصعب بن زبیر بن عوام اسدی۔ قتل ہوئے ۶۸۵ء
- ۳۔ عبداللہ بن عثمان بن عبداللہ بن حکم بن حزام اسدی۔ وفات ہو گئی۔
- ۴۔ اصمغ بن عبدالعزیز بن مروان بن حکم اموی، وفات ہو گئی ۷۵۵ء
- ۵۔ زید بن عمر بن عثمان بن عفان اموی۔ وفات ہو گئی۔
- ۶۔ ابراہیم بن عبدالرحمن بن عوف زہری۔ طلاق ہو گئی۔

لیکن سکینہ کی شادیوں کی یہ ترتیب اور بعض دوسری تفصیلات ابن سعد، زبیریؒ کے یہاں مختلف ہے جس کا ذکر آگے آ رہا ہے و فیات الاعیان دوم قاہرہ شکستہ البقیہ صفحہ ۸

زبیری کے بیان سے اساطہا ہوتا ہے کہ سکینہ کے پانچ شوہر یا ترتیب مصعب بن زبیر اسدی، عبداللہ بن عثمان اسدی، زید بن عمرو عثمانی، ابراہیم بن عبداللہ بن زبیری اور اصیغ بن عبدالعزیز مروانی اموی تھے لیکن وہ ان کے پہلے شوہر عبداللہ بن حسن حسنی کا ذکر نہیں کرتے بلکہ وہ حضرت حسن کی اولاد میں کسی عبداللہ کا ذکر سرے سے نہیں کرتے ہیں۔ البتہ ابن حزم عبداللہ بن حسن کا ذکر تو کرتے ہیں اور یہ بھی مزید کہتے ہیں کہ وہ اپنے چچا حضرت حسین کے ساتھ کربلا میں شہید ہوئے تھے تاہم ان کی سکینہ سے شادی کا ذکر نہیں کرتے بلکہ وہ حضرت حسین کی بیٹیوں میں سے کسی کا نام نہیں بتاتے۔ بہر حال تاریخ و واقعات سے محمد بن حبيب بغدادی کی ترتیب و تفصیل بالکل صحیح معلوم ہوتی ہے۔ اس کے مطابق حضرت سکینہ کی پہلی شادی عبداللہ بن حسن حسنی سے ہوئی جو ۳۸ھ میں عبداللہ بن حسن کی شہادت پر ختم ہو گئی ان کے بعد وہ مصعب بن زبیر کے نکاح میں آئیں لیکن وہ بھی زیادہ دنوں قائم نہ رہ سکی کیونکہ میرے سال ۳۹ھ میں مصعب قتل ہوئے۔ ان کے بعد مصعب کے بھائی عبداللہ بن عثمان اسدی سے ان کا رشتہ ہوا جس سے ان کے تین بچے مکیم اور عثمان دونوں کے اور ریحہ نامی ایک لڑکی پیدا ہوئی۔ غالباً پہلے دونوں رشتوں سے ان کی کوئی اولاد نہیں ہوئی۔ پھر ان کی چوتھی شادی اصیغ اموی سے ہوئی جو اموی خلیفہ راشد حضرت عمر بن عبدالعزیز کے حقیقی بھائی تھے اور اپنے والد عبدالعزیز بن مروان اموی گورنر مہر کے ساتھ مہر میں رہتے تھے۔ ابن سعد، زبیری، اور ابن حزم

بغیر ہرگز شہ ۲۸۳ھ میں ابن خلکان نے سکینہ کے اصل نام کے بارے میں کہاہے کہ اس پر مؤرخین کا اختلاف ہے چنانچہ ان کے تین نام آمنہ، امینہ اور امیہ بتائے گئے ہیں۔ سکینہ دراصل ان کا لقب تھا جو ان کی ماں رباب بنت امرئ القیس بن عدی نے دیا تھا۔

لے زبیری ص ۵۹، لے ایضاً ص ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱

کا اتفاق ہے نہ نکاح تو ہو گیا تھا مگر جب تک سکینہ ان کے ساتھ رہنے کے لئے مصر پہنچیں انتقال ہو چکا تھا جبکہ ابن عساکر کا بیان ہے کہ اصبح کے یہاں سکینہ ہاشمی حسینی کافی دنوں تھیں اور ان سے ان کی اولاد بھی ہوئی تھی یہاں تک کہ اصبح اموی کا عہد ۷۵۵ھ تک والد عبد العزیز بن مروان اموی سے صرف بیس دن پہلے انتقال ہو گیا تھا۔ ابن عساکر کی روایت زیادہ صحیح معلوم ہوتی ہے۔ اصبح اموی کے انتقال کے کچھ دن بعد سکینہ حسینی کی پانچویں حضرت عثمان بن عفان کے پوتے زید بن عمرو بن عثمان بن عفان اموی سے ہوئی تھی۔ اہل ایک روایت سے معلوم ہوتا ہے کہ سکینہ حسینی کافی مدت تک زید بن عمرو بن عثمان بن اموی کے گھر میں رہیں کیونکہ ابوالفرح اصہبہانی کا بیان ہے کہ کئی بات پر زید سکینہ سے نار ہو کر چلے گئے تھے اور غالباً وہ ان کو منا کر لے آئی تھیں۔ اصبح اموی سے ان کی شادی معاملہ میں جس طرح کی الجھن نظر آتی ہے اسی طرح زید بن عمرو اموی سے ان کے رشتہ ازدواج روایات مختلف ہیں۔ بلاذری کا بیان ہے کہ زید نے سکینہ سے شادی تو کر لی تھی مگر خلیفہ داؤد سلیمان بن عبد الملک نے حکم سے ان کو جلد ہی طلاق دیدی تھی کیونکہ خلیفہ کا خیال تھا کہ سکینہ سے شادی بڑا ہے اور ان کے شوہر جلد مر جاتے ہیں۔ دوسری طرف ذبیری کا بیان ہے کہ سکینہ تاحیات شوہر عمرو بن عثمان کے گھر میں رہی تھیں اور ان کی وفات کے بعد ان کی وارث ہوئی تھیں۔ داؤد ہی

-
- ۱۔ ذبیری ص ۵۹، ابن سعد شتم ص ۷۵، جہرہ ص ۹۲، ابن عساکر سوم ص ۸۳
 مطابق اصبح اموی کی سکینہ حسینی سے نسل چلی تھی۔ نیز اعلام اؤل ص ۳۲۶۔
 ۲۔ کتاب المجبر ص ۳۸، ذبیری ص ۵۹، ابن سعد شتم ص ۷۵۔
 ۳۔ ابوالفرح اصہبہانی، کتاب الاغانی، بیروت ۱۹۵۵ء سوم ص ۲۴۲۔
 ۴۔ بلاذری پنجم ص ۱۱۷، الحارث ص ۲۰۱، ۲۱۳۔
 ۵۔ ذبیری ص ۴۹، اور ۱۲۰،

وہ صحیح ہے کیونکہ محمد بن حبیب بغدادی بھی اسی کی تائید کرتے ہیں۔ اس کا مطلب یہ ہوا کہ سکینہ
 انہی کے ساتھ اپنے شوہروں میں سب سے زیادہ سوں کیونکہ روایات سے ظاہر ہوتا ہے کہ
 کے چھٹے اور اب تک معلوم آخری شہر ابراہیم بن عبد الرحمن بن عوف زہری سے ان کا نکاح ہی
 تھا اور اس کی تکمیل نہیں ہوئی تھی کہ خلیفہ وقت ہشام بن عبد الملک نے ۷۵ھ میں اس کا نکاح
 زہری سے جاری کرادی تھی۔ غالباً اس کے کچھ برسوں بعد سکینہ نے ۷۸ھ میں وفات
 پائی۔ اور اس طرح اپنے زمانے کی ایک بوقلموں شخصیت دنیا سے اُٹ گئی۔ سکینہ حسینی کی شادیوں
 و ہروں کی ترتیب میں مؤرخین میں چاہے جتنا اختلاف ہو یہ مسلمہ حقیقت ہے کہ ان کی دوسرا دیا
 دیگر سے دوا مولوں سے ہوئی۔ ایک شکاری خاندان سے اور دوسری مروانی خاندان سے جو
 خاندان بھی تھا۔ اور اس اعتبار سے ان کی تمام شادیوں کی عام طور سے اور مولوں سے
 یور کی خاص طور سے ایک اپنی سماجی و معاشرتی اہمیت ہے جس سے انکار نہیں کیا جاسکتا ہے
 اہمیت کہ اس سے بڑا شہم اور ہذا امیہ کے تعلقات میں اور قربت ہوئی ہوگی۔

حضرت حسین شہید کی دوسری صاحبزادی فاطمہ بنت حسین کی پہلی شادی ان کے چچا زاد بھائی
 محمد بن علی بن ابی طالب ہاشمی سے بڑے ردائی انداز میں تقویٰ زہری ہوئی تھی۔ جن سے

نایاب نمبر میں ۸۳۸ھ، ۸۳۹ھ، ۸۴۰ھ کتاب البحر میں ۵۵۸ھ اس میں مشتمل ۵۵۹ھ، طبری
 ۵۶۰ھ، الکامل پنجم میں ۵۶۱ھ، نیزلاحظہ ہوا بن ابی اس از دی، تاریخ العرب، مرتبہ علی حبیبہ قاهرہ
 ۵۶۲ھ جن کا بیان ہے کہ اسی برس فاطمہ بنت علی اور ابو جعفر محمد بن علی بن حسین کی وفات ہوئی
 ۵۶۳ھ و آخر الذکر کی عمر اس وقت ۵۶۳ برس کی تھی نیزلاحظہ ہوا اعلام سوم ص ۱۶۱،

۵۶۱ھ بیان کرتے ہیں کہ جب حسن بن حسن حسنی نے حضرت حسین بن علی کو بیہنام دیا تو
 فرمایا: بھتیجے! مجھے تم سے ہوا امید لگی ہوئی تھی میرے ساتھ آؤ وہ ان کو اپنے گھر لے گئے
 دونوں بیٹوں فاطمہ اور سکینہ میں سے کسی ایک کا انتخاب کرنے کو کہا (بقیہ ص ۱۶۲)

چار اولادیں ہوئیں۔ پھر ان کی دوسری شادی حضرت عثمان بن عفان کے ایک پوتے عبداللہ بن عثمان بن عفان اموی سے ہوئی تھی۔ اھان سے کئی اولادیں ہوئیں جن میں سے کم از کم دو کی نہ بھی چلی۔ زبیری نے فاطمہ کی عبداللہ عثمانی اموی سے دوسری شادی کا واقعہ اور بھی زیادہ رد کیا۔ انداز سے بیان کیا ہے۔ یہ واقعہ مکمل طور سے بیان کرنے کے قابل ہے کیونکہ اس سے ایک کر لے والے شوہر کی بوقت مرگ حسرتوں کا شمار ہی یاد نہیں آتا بلکہ اس زمانے کی سماجی فضا، ماحول اور تمدنی مقدار کا حساب بھی رکھا جاسکتا ہے۔ زبیری کہتے ہیں کہ جب فاطمہ بنت حسین کے شوہر من بن حسن حسنی کا انتقال ہونے لگا تو انہوں نے فاطمہ سے کہا کہ تم خوبصورت اور پسندیدہ عورت ہو۔ مجھے خدشہ ہے کہ جب میرا جنازہ جارہا ہو گا تو عبداللہ بن عمر و عثمانی (جو اپنے من و

بقیہ مگر شک کا۔ من نے فاطمہ کو پسند کر لیا اور حضرت حسین نے ان سے ان کو بیاہ دیا۔ نیز لاجہ آغانی جلد ۸ ص ۲۰۴، مقالہ الطالبین ص ۱۸۰۔

۱۔ زبیری ص ۱۱۴۔ کے بیان کے مطابق تین بیٹے عبداللہ بن حسن بن حسن اور ابراہم بن حسن ہوئے۔ جو عبداللہ بن عمر و عثمانی اموی کے تین اولادوں محمد اصغر، قاسم اور رقیہ ماں جائے بجائی بہن تھے۔ مگر ابن سعد، مشتم ص ۳۴۴ اور المعارف ص ۱۰۹ کے مطابق حسن حسنی کے فاطمہ بنت حسین سے چار اولادیں ہوئی تھیں اور چوتھی ایک صاحبزادہ جن کا نام زرنب تھا۔

۲۔ زبیری ص ۵۱، ۵۲، ۵۹ اور ۱۱۴ کے مطابق تین اولادیں ہوئیں جن کا ذکر اوپر حوالہ ۲ آچکا۔ قاسم بن عبداللہ عثمانی کی اولاد نہیں ہوئی مگر باقی دونوں کی نسل چلی۔ محمد اصغر جو اپنے کے سبب دیباچ کے لقب سے مشہور تھے۔ حسنی خاندان کے ایک فرد کے خسر بنے تھے۔ رقیہ کی شادی ہشام بن عبدالملک خلیفہ اموی سے ہوئی تھی مگر ایک دختر کی ولادت کے دور رقیہ کی وفات ہو گئی، ملاحظہ ہو زبیری ص ۱۱۵ ابن سعد مشتم ص ۴۳، جہر ص ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱

سبب المطرف کہے جاتے تھے، اپنے بہتہوں لباس میں لمبوس اور اپنے من کی جگہ سامانیوں کے
 اٹھ کھڑے پر سوار لوگوں کے انہوہ کے پسے چل رہے ہوں گے وہ تمہارے سامنے پڑیں گے تو
 چاہے جس کسی سے شادی کرنا مکران سے نہ کرنا مجھے اپنے بعد دنیا میں تمہارے سوا اور کسی کی کوئی
 نہیں۔ فاطمہ نے اپنے قریب مرگ شوہر کو حلیفہ الشہیدان دلا یا کہ وہ عبداللہ بن عمر عثمانی سے
 نہ شادی نہیں کریں گی۔ بعد وفات جب حسن صنی کا جنازہ اٹھا تو عبداللہ بن عمر عثمانی اسی
 دل ربا میں ملے جس کا نام حسن مرحوم نے اپنے بستر پر گسیر کیا تھا۔ ان کی نگاہ فاطمہ کے سنگے
 پر اتر کھلے چہرہ پر پڑی جو انہم کے کچھ چہرہ ہیٹ رہی تھیں۔ تو انہوں نے فاطمہ سے کہا بھجیا تجھے
 اسے چہرہ بدر تم آ، اسے تم بھی اس پر رحم کرو، فاطمہ نے ہاتھ چھوڑ دینے اور چہرہ ڈھانک
 ا۔ عدت گذر جانے پر عبداللہ المطرف عثمانی نے فاطمہ کو پیغام دیا تو انہوں نے اپنی مرحوم شوہر
 سے فی کئی قسم کا ذکر کر کے غدر کیا۔ عبداللہ عثمانی نے حلف کا کفارہ ادا کر دیا اور فاطمہ سے
 ان سے شادی کر لی۔ یہ رشتہ ازدواج ششہ ششہ میں ہوا تھا کیونکہ اس سنہ میں حسن صنی
 نے وفات پائی تھی۔ مؤرخین کا بیان ہے کہ عبداللہ عثمانی سے شادی کے مسئلہ پر فاطمہ صغیری کے
 جازوں اور عمر زادوں نے زبردست مخالفت کی تھی مگر انہوں نے اس کی کچھ پرواہ نہ کی اور
 اپنے بیٹے عبداللہ بن حسن صغیری سے یہ بات چھوڑ دی کہ قرآن اور شادی کے لازمہ ادا کر دیا
 تھے۔ قرآن بھی کہتے ہیں کہ اس وقت تک فاطمہ بنت حسین صغیری کی عمر کافی ہو چکی ہوگی اور وہ غالباً

۱۔ زبیری ص ۵۲، ۵۱، اعلام دوم ص ۲۰۱۔ یہ زید بن عبداللہ بن ابی اموی کے عہد خلافت
 میں ہے۔ ۲۔ ابن سعد ششم ص ۳۰۳، بلاذری، ختم ص ۱۰۱۔ ابن ابی اس ازدی ص ۱۰۱۔ نیز
 ۳۔ حنفی ہوا ابو الحسن علی السجودی کتاب التبیہ والاستراف، مرتبہ عبداللہ اسماعیل مساوی قاہرہ
 ششہ ص ۲۵۵، زبیری ص ۵۲ کا بیان ہے کہ عبداللہ بن حسن کہا کرتے تھے۔ یہ عبداللہ عمرو
 سے زیادہ کن سے بغض نہیں مگر ان کے بیٹے محمد سے زیادہ کوئی عزیز نہیں۔

چالیس سے اوپر لای ہوگی۔ یہ رشتہ بہر کیف اموی خلیفہ یزید بن عبد الملک (عہد خلافت
۶۰ تا ۶۸) کے عہد تک غالباً قائم رہا تھا کیونکہ ابن سعد کی ایک اور روایت
سے معلوم ہوتا ہے کہ یزید بن عبد الملک کے زمانہ میں پھر بیوہ ہو گئی تھیں اور مدینہ کے گد زید بن
بن ضحاک فہری نے ان کو شادی کا پیغام دیا تھا۔ جسے انہوں نے ٹھکرا دیا تھا۔ عبد الرحمن نے اس
سلسلہ میں زور بڑھتی سے کام لینا چاہا تو خلیفہ وقت نے نہ صرف مداخلت کی بلکہ اپنے گورنر کو اپنی
ایک حبشی عزیزہ کی خاطر بڑی عبرتناک سزا دی تھی جو پہلی کسی اور گفتگو کا موضوع ہو گا۔

لے زبیری کا بیان ہے کہ فاطمہ کی شادی ان کے والد خترم حضرت حسین نے کی تھی تو اگر یہ تسلیم کر لیا
جائے کہ انہوں نے یہ عقد اپنی حیات مبارکہ کے آخری ایام ۶۸ء میں کیا تھا تو اس کا مطلب
یہ ہو گا کہ وہ حضرت حسن کے ساتھ لگ بھگ تین برس رہی تھیں۔ اور پہلی شادی کے وقت ان
کی عمر محض دس سال بھی مان لی جائے تو وہ چالیس سال کی رہی ہوں گی اپنی دوسری شادی کے
وقت۔ پھر یہ امر کہ ان کے بیٹے عبد اللہ بن حسن ان کے والی بنے تھے اس کا مزید ثبوت ہے کہ وہ کافی
عمر دراز ہو چکی تھیں۔ ۶۸ء ابن سعد ششم ص ۱۷۷۔